184603

1914

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 194.

व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः।

पर्वतीयविश्वेश्वरसूरिविरचितः ।

व्याकरणोपाध्यायदाधिरामशर्मणासंशोधितः ।

VYÂKARANA SIDDHÂNTA SUDHÂNIDHI

BY

VIŚVEŚVAR SÛRI,

Edited by

Vyâkaranopâdhyâya Dhadhi Rām Śarmâ.

FASCICULUS II—२

...D & SOLD BY THE SECRETARY;
...KHAMBA SANSKRIT BOOK-DEPOT.
BENARES.
... OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
... JYESHTHARAMA MUKUNDAJI.BOMBAY:
...AIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
...ated by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.
BENARES.

491.25
V83S

Price Rupee one.

UNIVERSAL
LIBRARY
OU_184603
UNIVERSAL
LIBRARY

र्तिककारेण दकारस्य तत्कालग्राहकत्वानङ्गीकारात् तन्मते-नात्रत्यं भाष्यमित्याहुः ।

अन्ये तु "प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्" इति परिभाषयैव द्युभिरित्यादाविष्टसिद्ध्या न कोऽपि क्लेशो ऽनुसरणीयः ।

यत्तु तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्त्तिकयोरिहादर्शनाद् अयं यत्नो महानस्माभिरादृत इति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । "अङ्गस्य" इतिसूत्रं प्रत्याख्यातुं भाष्ये कण्ठत एवैतत्परिभाषोपन्यासात् ।

न च तत्र श्रयर्थं भ्वर्थम् इत्यादौ इयङुवङादीनां प्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषाभ्यां वारणेऽपि निरुतं दुरुतमित्यादौ हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घप्रसक्तेस्ताभ्यां दुर्वारत्वात् तद्वारणायाङ्गाधिकारस्यावश्यकत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषावैयर्थ्यमेव भाष्यसम्मतम्, अत एव "तित्स्वरितम्" इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यां न क्व चिदाश्रितेति कैयटेनाप्युक्तमिति हरदत्ताभिप्रायमिति वाच्यम् । तथाऽपि "दिव उत्" इत्यादौ स्वरितत्वप्रसक्तेरेवाभावात् । यथोक्तकुसृष्टिमात्रस्यानुपादेयत्वात् । उदित्यस्य विधेयोकारानुकरणतयाऽस्य तित्त्वेऽपि विधेयस्योकारस्य तदभावात् । संज्ञायास्तान्तत्वेऽपि तित्त्वाभावाच्च । "तपरस्तत्कालस्य" इति सूत्रापेक्षिततपरत्वस्येत्सञ्ज्ञां विनाऽपि निष्पत्तेस्तकारस्येत्संज्ञायामेव मानाभावात् ।

न च यथा "अचो यत्" इत्यत्र संज्ञाधर्मेण तित्त्वेन विधेयस्य यप्रत्ययस्य तित्कार्यम्, तथा संज्ञाद्वारा अत्रापि संज्ञिनस्तित्कार्यं स्यादिति कैयटोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । तत्र तकारस्यानन्यार्थे-

Registered According to Act XXV. of 1867.

त्वात् । अत्र च विधीयमानस्याप्युकारस्य ग्राहकत्वदर्शनेन तन्निवृत्त्यर्थत्वेन सामर्थ्याभावात् । न चानुबन्धानामनेकार्थत्वदर्शनात् तदपि स्यादिति वाच्यम् । इष्टस्थले तथात्वेऽप्यत्रोभयार्थत्वं स्वीकृत्य तन्निवृत्त्यर्थकष्टकल्पनाऽयोगात् । तस्मात्तत्रत्यं भाष्यादिकमभ्युपेत्यवाद एव । अत्रत्यभाष्यं तु यथाश्रुतमेव साधु । दकारस्य तत्कालग्राहकत्वकल्पने प्रयोजनाभावादिति वदन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । यद्युच्चार्यमाणात्तकारान्तादन्य एव तपरत्वाभाववान् संज्ञी विधेयः, तर्हि कथं "त्यदादीनामः" इत्यादौ अप्रत्यय इति पर्युदासप्रवृत्तिः । अस्य विधेयत्वाभावेन विधेयभेदसत्त्वात्सवर्णग्राहकत्वापत्तेः ।

अथ सामर्थ्याद्विधेयसमर्पकस्यैव तत्र भेदप्रतियोगिकत्वेनान्वय इति कल्प्यते, तर्हि यस्य सवर्णग्राहकत्वं प्रसक्तं तस्यैव तपरत्वे सति ग्राहकत्वाभावस्य तपरसूत्रार्थत्वात् किमायातम् । विधेयस्य तपरत्वाभावेन विधेयसमर्पकनिष्ठतित्त्वेनैव स्वरितस्यापत्तेः ।

न च अनुबन्धस्यानन्यार्थतायामेव तत्प्रयुक्तकार्यस्य विधेये प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । "दिव उत्" इत्यत्रापि तुल्यत्वात् । वर्णसंज्ञापक्षे द्युभ्यामित्यादौ "हलः" इत्यनेन द्युलोक इत्यादौ "संप्रसारणस्य च" इत्यनेन प्राप्तस्य दीर्घस्य व्यावृत्त्या तपरत्वस्य चरितार्थतया भाष्यादौ स्पष्टत्वाच्च । "अदसोऽसेः" इत्यत्र ह्रस्वदीर्घयोरुकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा उ इत्युभयोर्निर्देशसंभवेन भाव्यमानस्याप्युकारस्य सवर्णग्राहकत्वमिति ज्ञापनस्याप्यनावश्यकत्वात् । एतेन सामर्थ्याभावात् संज्ञागततित्त्वस्य न संज्ञिनि कार्यप्रवर्तकत्वमित्यपास्तम् । अनुपपत्तिमूलकत्वाभावेन

सामर्थ्योपक्षयेऽपि क्षतिविरहात् । सामर्थ्यस्याप्युक्तरीत्या रक्षणाच्च ।

न च तस्य स्वरार्थकत्वे किमर्थं प्रकारान्तरेण तन्निषेधः क्रियतइति वाच्यम् । असत्युक्तप्रकारेण तन्निषेधे तित्त्वस्य स्वरार्थत्वं विज्ञायेतेति तत्तात्पर्यस्यैवोक्तरीत्या विघटितत्वात् । अन्यथा स्वरितस्य दुर्वारत्वात् । एवं च दपरत्वमाश्रित्य स्वरितापत्तौ समाहितायां दित्त्वस्य तत्कालग्राहकत्वे च प्रयोजनाभावे सिद्धे प्रकृतभाष्यं यथाश्रुतमेव रम्यम् ।

किं तु अन्यार्थत्वेऽपि तत्प्रयुक्तस्वरस्य दुर्वारतया तदर्थस्य प्रकारान्तरेण समाधानाय प्रवृत्ते षाष्ठभाष्ये अत्रत्यभाष्ये च विरोधपरिहारोऽन्यस्थानीयदकारनिर्देशाभिप्रायेणैव परिहार्य इति चोक्तक्लेशवैयर्थ्यम् ।

अथैवम् "औत्" "इटोऽत्" इत्यादावपि स्वरितापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । "स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ" इत्यादावदर्शनात् । लविषीयेत्यत्रान्तोदात्तत्वस्य "आद्युदात्तश्च" इति सूत्रे भाष्यएवोक्तत्वाच्च इतिचेत् । मैवम् । "न विभक्तौ तुस्माः" इति तत्र इत्संज्ञानिषेधाद् इति दिक् ।

स्यादेतत् । वर्णग्रहणेषु तद्वर्णान्तर्गता वर्णान्तरसदृशभागाः कार्यं प्रवर्तयन्ति न वा । नाद्यः । अग्ने इन्द्र, वायो उदकमित्यत्र सवर्णदीर्घस्य, अग्ने एहीत्यत्र "एङः पदान्ताद्" इति पूर्वरूपस्य, आलूयेत्यत्र "ह्रस्वस्य पिति कृति" इति तुगागमस्य, मालाभिरित्यत्र "अतो भिस ऐस्" इत्यस्य च प्रवृत्त्यापत्तेः । एचामुत्तरभागस्य इउवर्णसादृश्यात् । आकारादीनां चोत्तरभागस्य ह्रस्वतद्वर्णसाम्यात् । नान्त्यः । ऋधेर्ऋकारान्तर्गतरेफसदृशभागस्य स्वातन्त्र्येणानुपादाने "तस्मान्नुड् द्विहलः" इति नुडा-

गमानुपपत्तेः। "कृपो रो लः" इत्यस्यानुपपत्तेश्च। ऋकारान्तर्गतरेफातिरिक्तरेफस्य तत्राभावात्। गृणातीत्यादौ रेफनिमित्तकणत्वानुपपत्तेश्च इतिचेत्। मैवम्। पक्षद्वयस्यादोषत्वात्।

तत्र नेत्येकः पक्षः। नृसिंहवद् वर्णान्तरत्वेन तत्र तद्वर्णप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तौ मानाभावात्। "गोश्चच" इत्यत्र "नौश्चच" इत्यत्र च गोनौशब्दयोः पृथगुपादानसामर्थ्याच्च। अन्यथा पूर्वोत्तरभागावादाय द्वयोरपि श्चच्त्वेन तद्द्वैयर्थ्यापत्तेः। नुड्विधिलादेशविनामेषु तु प्रतिविधेयम्। "नतिर्दन्त्यमूर्द्धन्यभाव" इति प्रातिशाख्योक्त्या दन्त्यस्थाने मूर्द्धन्यादेशस्य नतिसंज्ञत्वाद् विनामपदं प्रकृते नस्य णत्वपरम्। नुड्विधौ तावत् द्विहल इति विहाय "तस्मान्नुड्" इत्येव सूत्रं कार्यम्। दीर्घादभ्यासात्परस्य नुट् स्यादिति तदर्थः। न च आट आटतुः इत्यादावतिप्रसङ्गः। "अश्नोतेश्च" इत्यस्य यथान्यासे विध्यर्थस्यात्र नियमार्थत्वात्। अकारोपधानां मध्ये अश्नोतेरेव नुडागम इति नियमार्थः। तन्मात्रनिषेधस्य नाश्न इत्यतोऽपि सिद्धेः। "कृपो रो लः" इत्यत्रापि कृप उः रः लः इतिच्छेदः। कृप इत्यविभक्तिको निर्देशः। उच्चारणार्थश्चाकारः। कृपेर्यो रेफस्तस्य लः कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफो रेफसदृश इति यावत् तस्य च लादेश इति तेन चलीक्लृप्यतइत्यादौ "रीगृत्वतः" इति रीगागमस्य रेफस्यापि लत्वसिद्धिः। अत एव "कृपे रो लः" इति पाठो भाष्यविरोधादुपेक्ष्यः।

वस्तुतः संबन्धसामान्ये षष्ठीमाश्रित्य कृपेः साक्षादवयवस्य परम्परावयवस्य च रेफस्योपादानात्तत्रापि न दोषः। भाष्यस्य समाधानोपलक्षणमात्रत्वात्। स्वतन्त्रास्वतन्त्रवृत्तिजातिर्नेति स्वयं वक्ष्यमाणत्वाद्रेफस्य विधीयमानं लत्वं लृका-

रैकदेशस्य कथं स्यादिति वस्तुत इति चिन्त्यम् ।

यत्तु "रो लः" इत्यत्र अनुवाद्ये विधेये च स्वतन्त्रास्वतन्त्रवर्णसाधारणजातिर्ग्राह्या, तेन ऋकारस्य ऌकारादेश एवात्र विधेयः, एकदेशस्य पृथक्कर्तुमशक्यत्वात् । तन्न । तादृशैकजातौ प्रमाणाभावात् । "लुटि च क्लृपः" इत्यादिनिर्देशश्च इह लिङ्गम् । गृणातीत्यादौ णत्वसिद्ध्यर्थं च "छन्दस्यृदवग्रहाद्" इत्यत्र ऋदितियोगं विभज्य ऋतः परस्य नस्य णत्वं विधीयते । ततः "छन्दस्यवग्रहाद्" इति सूत्रान्तरम् । ऋत इत्यनुवृत्त्या "पितृयाणं द्युमद्" इत्यत्र पदपाठे णत्वम् । न चैवं तपरत्वान्मातॄणामित्यादौ णत्वं न स्यादिति वाच्यम् । "रषाभ्याम्" इत्यत्रापि रेफतत्सदृशभागयोः साधारण्येन ग्रहात्तत एव सिद्धेः । न च तत्र रेफसदृशभागोपादाने प्रमाणाभावः । "क्षुभ्नादिषु" तृप्नोतिशब्दस्य नृनमनशब्दस्य च पाठस्यैव तथात्वात् । न च नृनमनस्यापत्यं नार्नमनिरित्यत्र स्वतन्त्ररेफप्रयुक्तणत्ववारकतया सार्थक्यात्कथं नृनमनशब्दपाठस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्यत एव सिद्धेः । एवं च योगविभागपक्षस्य पश्चादुपन्यासेऽपि न तत्र भाष्यतात्पर्यम् । किं त्वत्रैव लाघवादित्यवधेयम् ।

न च ऋकारे रेफोत्तरवर्त्तिनाऽज्भागेन व्यवधानात् कथं "रषाभ्याम्" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । "व्यवायेऽपि" इति योगविभागात् । न च कृतेनेत्यादावतिप्रसङ्गः । "अट्कुप्वाङ्नुंभिः" इति नियमात् । आक्षरसमाम्नायिकैः तत्संगृहीतैर्वा व्यवधाने यदि भवति तदा एतैरेवेति तस्यार्थः ।

वस्तुतस्त्वस्मिन्पक्षे उक्तज्ञापकात् प्रशास्तॄणामित्यादिनिर्देशाच्च ऋकारात्परस्य णत्वमेव लाघवात् ज्ञाप्यम् । योगविभा-

गस्य वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते इतिपक्षं प्रक्रम्यैव भाष्ये लिखितत्वात् ।

ननु तत्पक्षे पूर्वोक्तदोषाः कथं परिहार्या इति चेत्, उच्यते—एचां भागद्वयस्य विवृततरत्वेन अग्ने इन्द्र इत्यादौ सवर्णदीर्घाभावः । स्वतन्त्रयोरिदुतोर्विवृतत्वेन प्रयत्नभेदात् सावर्ण्याभावात् । अत एवाग्ने एहीत्यत्र न पूर्वरूपापत्तिः । "एङः पदान्तादति" इत्यकारेण सावर्ण्याभावादेचः पूर्ववर्त्यकारभागानुपस्थापनात् । "दीर्घात् पदान्ताद्वा" इति एकयोगेनैव सिद्धौ दीर्घात् पृथक् तुगागमं विधाय "पदान्ताद्वा" इति विकल्पविधानेन दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्न भवतीति ज्ञाप्यते । दीर्घस्यापदान्ते नित्यं पदान्ते च विकल्पेन तुक् इतिव्यवस्थार्थं हि तत्र पृथक् सूत्रम् । यदि तु "छे च" इति ह्रस्वस्य विधीयमानस्तुग्दीर्घेऽपि प्रवर्तेत, तदाऽपदान्ते दीर्घेऽपि तेनैव सिद्धत्वात् पदान्ते दीर्घस्य विकल्पमात्रं विदध्यात् । अत एवाभूय प्रमायेत्यत्र "ह्रस्वस्य पिति कृति" इति तुगभावः । खट्वाभिः मालाभिरित्यादौ ऐसादेशोऽपि न भवति । तपरत्वसामर्थ्यात् । अन्यथा अस्येत्येव ब्रूयात् । याता वातेत्यादौ अतो लोपोऽपि न भवति । "गापोष्टक्" इत्यत्र कित्त्वेन दीर्घाकारे अतो लोपो न प्रवर्त्ततइति ज्ञापनात् । अन्यथा ह्याकारोत्तरभागवर्त्तिनोऽकारस्य लोपे पूर्वभागवर्त्तिनश्च प्रत्ययाकारेण सह पररूपे सामगः सुराप इति सिद्धौ "आतो लोप इटि च" इत्यालोपप्रवृत्त्यर्थं कित्त्वं व्यर्थं स्यादिति दिक् ।

ननु सय्ँयन्ता सव्ँवत्सरः सल्ँलोक इत्यादौ एकवर्णात्मकस्यापि यकारद्वयादेरणुपदिष्टैरनेकवर्णात्मकैः सावर्ण्येन ग्रहणादस्तु हल्संज्ञा, कुक्कुटः पिप्पली पित्तमित्यादिस्थानां तु क-

थम्, क्क् प्प् त्त् इत्यस्याखण्डतया एकवर्णत्वात्। अन्यथा व्यञ्जनस्यार्द्धमात्रतया क्क् इत्यादेः मात्राकालत्वानुपपत्तेः। ततश्च तस्य तदवयवयोश्च प्रत्याहारमध्ये पाठाभावात् पठितैश्चागृहीतत्वात् हल्संज्ञाविरहात्संयोगसंज्ञकत्वाभावे "संयोगे गुरु" इत्यस्याप्रवृत्त्या तत्पूर्वस्योकारादेर्गुरुत्वाभावे "गुरोरनृतः" इति प्लुतो न स्याद् इतिचेत्। अत्राहुः—द्वावेवात्र ककारौ पकारौ तकारौ च मात्राकालौ, तुल्यव्यापारोच्चार्यतया द्रागेवोच्चारणात्तु द्वयोरैक्यभ्रम इति शिष्टसंप्रदाय इति परमार्थतो वर्णानां निरवयवतया प्रक्रियादशायामेवायं विचार इति॥

हयवरट् ५।

अत्र हकारोपदेशोऽटि अशि हशि इणि च ग्रहणार्थः। तेन महान् हि इत्यत्र "दीर्घादटि समानपादे" इति हकाररूपमटमाश्रित्य नस्य रुत्वम्, "आतोऽटि नित्यम्" इत्यनुनासिकश्च, "भोभगो" इत्यादिना रुस्थानीययकारस्य "हलि सर्वेषाम्" इति लोपश्च। तत्राप्यशीत्यनुवृत्तेः। ब्राह्मणो हसतीत्यत्र "हशि च" इत्युत्वम्। लिलिहिढ्वे लिलिहिध्वे इत्यत्र "विभाषेटः" इति ढत्वविकल्पः। "इणः षीध्वम्" इतिसूत्रादिण इत्यस्यानुवृत्त्या इणः परो य इट् ततः परस्य विभाषा मूर्द्धन्यादेशस्य तेन विधानात्।

अन्त्यसूत्रे तदुपदेशस्तु वल्रल्झल्शल्प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थः। तेन रुदिहि स्वपिहीत्यत्र "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इति वलादिसार्वधातुकलक्षण इट्। स्निहित्वा स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषतीत्यत्र "रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च" इति इकारोकारान्यतरोपधात् रलन्तात्

परौ क्त्वासन्प्रत्ययौ वा कितौ स्तः इति कित्त्वविकल्पः। अदाग्धाम् अदाग्धम् इत्यत्र "दादेर्धातोर्घः" इति घत्वस्यासिद्धतया हकाररूपात् झलः परस्य सिचः सकारस्य "झलो झलि" इति लोपः। अरुक्षत् अलिक्षदित्यत्र "शल इगुपधादनिटः क्सः" इति शलन्तत्वप्रयुक्तः सिचः क्सादेशः। तस्मादुभयत्र निर्देशः प्रत्येकं प्रत्याहारचतुष्टये ग्रहणार्थ इति दीक्षिताः।

नव्यास्तु प्रथमोपदेशस्य अम्प्रत्याहारे ग्रहणमपि प्रयोजनमस्ति। प्रयोजनचतुष्टयनियमस्य भाष्येऽनुक्तत्वात्। ककारहकाररूपव्यञ्जनानुकरणे पुंसः कुहौ इति समासे "पुमः खय्यम्परे" इति रुत्वं प्रयोजनम्।

यत्तु कारप्रत्ययस्यावश्यकतया नैतयोरानन्तर्यं सम्भवतीति। तन्न। "बहुलमेव तद्विधानम्" इति कौस्तुभादावुक्तत्वात्। एतेन "स्कोः संयोगाद्योः" इत्यादौ छान्दस एव तदभावः। "उच्चैस्तरां वा वषट्कारः" इत्यादौ पदादपि कारप्रत्ययोत्पत्तिवदिति निरस्तम्। छान्दसत्वापेक्षया वैकल्पिकप्रवृत्तिरूपबाहुलकस्यैव युक्तत्वात्। सवर्णसंज्ञासूत्रे चशयोः कङयोः शषसविसर्जनीयेत्यादिकौस्तुभप्रयोगाणां तत्तत्सूत्रव्याख्याने प्राचीनार्वाचीनानेकप्रयोगाणां कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितरतीत्यादिभामत्यादिप्रयोगाणां च छान्दसत्वेन साधयितुमशक्यत्वाच्च। केवलव्यञ्जनोत्तरमभियुक्तानां कारप्रयोगस्य कुत्राप्यदर्शनाच्च।

यदपि "झलां जशोऽन्ते" इति जश्भावस्य दुर्वारत्वात् हकारस्य खय्परत्वं नास्ति। न च मुख्यपदान्तएव तत्प्रवृत्त्या व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तेऽत्र न तत्प्रवृत्तिः, अन्यथा "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" इत्यत एवान्तपदानुवृत्तौ

पुनरन्तग्रहणवैयर्थ्यादिति वाच्यम् । झलीत्यादिनिवृत्त्या पदस्येत्यनुवृत्त्या चान्तग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति । तदप्यसत् । स्थानिसमर्पकझल्शब्दस्य पृथगुपादानसामर्थ्यादेव झलि इत्यस्य निवृत्तिसिद्धेः। अन्यथा "झलो झलि" इत्यनन्तरं "जशन्ते" इत्येव सूत्रं स्यात् "स्कोः" इति सूत्रे पृथगन्तग्रहणसामर्थ्यादेव मध्यस्थसूत्रद्वये तदनुवृत्त्यभावोपपत्तेः ।

न चैवमपि तत्सूत्रद्वये लोपपदानुवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । जशः स्वरितत्वाभावादननुवृत्तौ विधेयतया लोपस्य लाभोपपत्तेः । न च झलः परस्य सस्य लोपविधायके "झलो झलि" इति सूत्रे झल इत्यस्य पञ्चम्यन्ततया "जशन्ते" इति सूत्रे षष्ठ्यन्तत्वं न स्यादिति वाच्यम् । शब्दाधिकाराश्रयणात् । न च सस्येत्यस्याप्यनुवृत्त्यापत्तिः । स हि झल इत्यस्यानुवृत्तस्य पञ्चम्यन्तत्वे षष्ठ्यन्तत्वे वा । नाद्यः । झलः परस्य सस्य जश् स्यादित्यर्थे झलीत्यस्यान्तइत्यस्य च नैरपेक्ष्येण निमित्तत्वे झलीत्यंशे "झलां जश् झशि" इत्यंशतः सिद्धेः । "खरि च" इत्यंशतो बाधाच्च। "झलो झलि" इति लोपविधानविरोधाच्च। न च समुच्चयः । चकारादेरभावात् । भावाभावयोस्तद्विरोधाच्च । एतेन विकल्पोऽप्यपास्तः । क्लृप्तकल्प्ययोस्तदयोगान्निरनुयोगत्वाच्च । नान्त्यः । स्थान्याकाङ्क्षाविरहात् । न च झलीत्यभेदेन सकारे विशेषणम् । अव्यभिचारात् । नापि वैपरीत्येन विशेषणविशेष्यभावः । विशेष्यभागवैयर्थ्यात् ।

वस्तुतस्तु "इट ईटि" इत्यनन्तरं "झलो झलि" इति सूत्रं कृत्वा "जशन्ते" इति सूत्रं कर्त्तव्यम् । इत्थं च "ह्रस्वादङ्गात्" "इट ईटि" इति सूत्रद्वये सकारस्य लोपप्रतियोगिकत्वलाभो निर्बाधः।

सकारानन्नुवृत्त्यादिकं पूर्ववत् । "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" इति सूत्रं पाठ्यम् । " जशन्ते " इतिसूत्रादन्तग्रहणस्य चकाराच्च झलीत्यस्य लाभोपपत्तेः ।

यदि त्वेवमपि चकारेण जश्त्वसमुच्चयः स्यादिति दुराग्रहः, तर्हि "स्कोः" इति सूत्रं यथाश्रुतमेवास्तु । पुनरन्तग्रहणसामर्थ्याच्च जशन्त इति सूत्रनिर्दिष्टस्य कस्यापि नानुवृत्तिरिति । एवं सिद्धे सति "झलां जशोऽन्ते" इति सूत्रं व्यवधानेन कृत्वा झलाम् इत्यस्य पुनर्ग्रहणसामर्थ्यादेव झलीत्यस्य निवृत्तिसिद्धौ अन्तग्रहणस्य मुख्यान्तग्रहणार्थत्वस्यावश्यकत्वात् नात्र जश्त्वेन समाधानं साधीयः । अत एव चित्पित्कित्तिदित्यादिप्रयोगाः । आदैजित्यत्र तपरस्योत्तरार्थत्वे पदान्तत्वाभावाज्जश्भावानापत्तिशङ्का असन्देहार्थतया पूर्वशेषत्वात् समाधानं चेतिद्वयं कौस्तुभोक्तं च सङ्गच्छते ।

यदप्युक्तम् "ञमङणनम्" सूत्रे मकारानुबन्धप्रत्याख्यानाय झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति भाष्ये वक्ष्यते । उक्तरीत्या च पुमूकूझ्‌ इत्याह पुमूकूभ्‌ इत्याहेत्यादौ अञ्ङञ्मप्रत्याहारयोःकूझ्भ् इति कूभ्झ्‌ इति चानुकरणे यञ्प्रत्याहारस्याप्यतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्भाष्यविरोधः ।

मन्मते तु जश्त्वेन नातिप्रसङ्गः । न च तस्यासिद्धत्वम् । त्रितयापेक्षयाऽपि पूर्वत्वात् ।

तस्मात्पदान्तगतझकारभकाराभावप्रतिपादकभाष्यबलादीदृशस्थले जश्त्वादिकमनभिधानं वाऽवश्यमाश्रयणीयम् । अन्यथा कूग्ह् इत्याहेत्यादौ संयोगादिलोपस्य प्रसक्त्या "साङि" इति वचनावश्यकत्वे "परश्च घाङ्कयोः" इति सूत्रगततत्खण्डनपरभाष्यविरोधाच्चेति । तदप्यसत् । अतिप्रसङ्गस्थले तद्बलादनभिधा-

नेऽपि प्रकृते बाधकाभावात् । न ह्यत्र संयोगादिलोपप्रसक्तिः । संयोगस्य झल्परत्वाभावात् । पदान्तत्वाभावाच्च । न चान्तर्वर्त्तिविभक्त्या प्रकृते ह् इत्यस्य पदान्तत्वम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । पुम् तृह् इत्याद्यनुकरणेऽपि प्रयोजनसम्भवाच्च ।

तत् शृह्नौ इत्यत्र "छत्वममि" इति प्रयोजनमस्तीति केचित् । तच्चिन्त्यम् । यथाश्रुते अट्प्रयोजनोक्त्यैव क्रोडीकृतत्वात् । तस्मादपि प्रयोजनं दुर्वारमिति दिक् ।

स्यादेतत् । रेफस्य यरन्तर्भावात् तत्कार्याणि प्रसज्यन्ते । तथा हि । भद्रह्रदः भद्रह्रद इत्यत्र "अचो रहाभ्याम्" इति अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो विधीयमानं द्वित्वं स्यात् । न च "रो रि" इति लोपान्निर्वाहः । तं प्रति द्वित्वस्यासिद्धत्वात् । "हलो यमां यमि" इतिलोपस्य तु वैकल्पिकतया पक्षे रेफद्वयश्रवणापत्तेः । कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्र "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" स्यात् । न च रेफोष्मणां सवर्णाभावान्न दोषः । विजातीयतदभावेऽपि रेफस्यैवापत्तेः । प्रातर्नयतीत्यादौ "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" इति स्थानसाम्येन पक्षे णकारः स्यात् ।

न च "हयवट्" इति यकारवकाराभ्यां पूर्वं रेफो निर्देश्य इति वाच्यम् । देवित्वा दिदेविषतीत्यत्र "रलो व्युपधाद्" इति पक्षे कित्त्वप्रसङ्गात् । वकारस्याप्युक्तरीत्या रलन्तर्भावात् । न च तत्र अव्युपधाद् इतिच्छित्त्वा वकारद्वयं च प्रश्लिष्य अवकारान्ताद् इउवर्णोपधाद् इतिव्याख्यानाद्वकारान्ते न दोष इति वाच्यम् । तथाऽपि गौधेर इत्यादौ "गोधाया ढ्रक्" इति ढ्रक्प्रत्यये ढस्य एयित्यादेशे आदिवृद्धौ "यस्येति च" इत्याकारलोपे च "लोपो व्योर्वलि" इति यका-

रलोपानुपपत्तेः । पचेरन्नित्यत्र सीयुटि सलोपे पच ईय् रन् इत्यत्र तदसिद्धेश्च । रेफस्य वल्यनन्तर्भावात् ।

न च "रलि" इत्येव तत्र वक्तव्यमिति वाच्यम् । हय गतौ हय्यादित्यत्र यकारस्यापि लोपापत्तेः । न च यथान्यासएव वेलि इति सरेफं पदं छित्त्वा रेफे वलि च परतो लोपविधानान्न दोष इति वाच्यम् । तथाऽपि यण्स्थले सर्वत्र रणिति न्यासापत्तेः । यथासंख्यपरिभाषया इकारोकारऋकाराणां स्थाने रेफयकार-वकारादेशापत्तेश्च । न च "स्थानेऽन्तरतम"परिभाषया निर्वाहः । परत्वाद्यथासंख्यस्यैवापत्तेरिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु "व्युपश्चात्" इत्यत्र इकारोकारयोः स्थाने यकारवकारयोः "अर्वणस्त्रसौ" इत्यत्र ऋकारस्थाने रेफादेशस्य च दर्शनादन्तरतमपरिभाषैवात्र प्रवर्त्तते ।

यद्वा "अऋइण्" "उऌक्" इति पूर्वत्रापि न्यासः कर्त्तव्यः । इक्स्थाने ऋक् इति इण्स्थाने च ऋण् इति प्रदेशेषु व्यवहर्तव्यम् । इण्ग्रहणानां सर्वेषां सिद्धान्तेऽपि द्वितीय-णकारेणैव वाच्यत्वात् । इच्प्रत्याहारस्थलेऽपि ऋच्पदमेव वक्तव्यम् । "इसुसुक्तान्तात्" इत्यत्रापि उक्स्थाने ऋक्पदमेव देयम् । न च इकारस्याधिकस्य संग्रहापत्तिः । इष्टापत्तेः । "य-स्येति च" इकारलोपमिकादेशं च कृत्वा सिद्धान्ते यथारूपं तथैव कादेशेऽपि । "यस्येति च" इत्यस्याप्रवृत्तिमात्रं तु न दोषाय । "श्र्युक" इत्यत्रापि ऋक्पदोपादाने इकारस्याधिकस्य संग्रहेऽपि श्रिग्रहणस्य नियमार्थत्वात् ।

वस्तुत ऋक्प्रत्याहारे इकारस्य कुत्रापि ग्रहणं नेति ज्ञापनार्थ-त्वात् । तेन "उगिदचां सर्वनामस्थाने" "उगितश्च" इत्यादौ न दोषः । एवं च हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमिति ठक्प्रत्यये इका-

देशाभावे भसंज्ञाविरहे "भस्याढे तद्धिते" इति पुंवद्भावो न स्याद् इतिदोषविरहोऽपि निर्बाधः। "अणुदित् सवर्णस्य" इत्यत्र तु न कोऽपि विशेषः । परेणैव तत्र प्रत्याहारात् । तदन्यत्र तु अण्प्रत्याहारस्य पूर्वेणैव ग्राह्यत्वात् उकारस्य तद्बहिर्भाव ऋकारस्य तदन्तर्भावश्च स्यादिति दोषः। परं तु व्य इति तत्स्थले सर्वत्र निर्देश्यम्। उ इ अ इत्येषां तेन संग्रहात्। व्याख्यानवशाच्च वकारादीनां न ग्रहणम् । सिद्धान्तेऽपि पूर्वेण परेण वा णकारेण प्रत्याहार इति निर्णयार्थं व्याख्यानस्यैवादरणीयत्वात् । पूर्वत्र णकारानुबन्धश्च परित्याज्यः। न चैवं व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषायां लिङ्गाभावः। लिङ्गान्तरस्य संभवात् ।

वस्तुतस्तु "अऋइउण्" "ऌक्" इति न्यासः कार्यः। अत उकारस्य न बहिर्भावः । परिशिष्यते तु ऋकारस्याधिकस्यान्तर्भावापत्तिः। साऽप्येवं परिहार्या । तृतीयेतिनिर्देशेन अणग्रहणेषु ऋकारो न गृह्यते इति ज्ञाप्यते। तथा हि । "हलः" इतिसूत्रे अण इत्यस्य नानुवृत्तिरिति लण्=सूत्रे स्थापयिष्यते। तथाऽपि तत् सिद्धान्तदृष्ट्यैव । एतत्पक्षे तु तत्राप्यण इत्यनुवर्त्यमेव। "इकः काशे" इत्यत्रापि तदनुवृत्तौ इग्रूपस्याण इत्यभेदान्वयेन समाधानस्य भाष्यएव स्पष्टत्वात् । यदि च "ढ्रलोपे" इतिसूत्रे अणग्रहणेन ऋकारोऽपि गृह्येत, तदा "हलः" इत्यत्रापि तथात्वप्रसक्त्या तृतीयेत्यत्र त्रेस्तीयप्रत्यये रेफस्य संप्रसारणे ऋकारे च कृते ऋकारस्यापि दीर्घापत्त्या तृतीयेति निर्देशोऽसंगत एव स्यात् । अत इष्टानुरोधात्पूर्वेणाणग्रहणस्थले ऋकारस्तन्मध्ये न गृह्यते इतिज्ञापनेन सकलेष्टसिद्धेः।

स्यादेतत् । ऋकारस्य यथान्यासपक्षे पूर्वेण अण्प्रत्याहारे गृह्यमाणे तद्बहिर्भूततया तद्व्यावृत्त्यर्थं तत्र पूर्वेणाण्ग्रहणं स्वीक्रियते । उक्तन्यासे तु पूर्वेणाण्ग्रहणेऽपि तद्बहिर्भावानुपपत्त्या उक्तातिप्रसङ्गस्य च तृतीयेति निर्देशेनैव वारणसम्भवात् तत्र अण्ग्रहणं पूर्वेणैवेत्यत्र मानाभावः । परेणाण्ग्रहणेऽपि ऋकारस्याण्बहिर्भाव इति स्वीकारे तु "अणुदित् सवर्णस्य" इत्यत्रापि तद्ग्रहणानुपपत्तिः इतिचेत् । सत्यम् । ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यारम्भसामर्थ्यात् तस्य ग्राहकत्वसिद्धेः । न च सवर्णदीर्घादिविधाने चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । तथाऽपि "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" इत्यत्र भेदप्रतियोगित्वेन क्लृपिनिवेशेन पर्युदासव्यतिरेके ऋदुपधत्वप्रयुक्तकार्यापत्तेरपेक्षितत्वात् । ऋकारस्य ऌकारग्राहकत्वाभावे च सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वप्रसक्त्यभावे तद्व्यावृत्तितात्पर्यकस्य क्लृपिपर्युदासस्य वैयर्थ्यापातात् ।

वस्तुतो हलां दीर्घत्वबाधाद् एचां च विशेषाभावात्तत्र परेणाण्ग्रहणवैयर्थ्यात् । तथा च यथासङ्ख्यपरिभाषयैव निर्वाह इति भगवतो भाष्यकारस्य भावः । वेलीति व्याख्यानेन च पचेरन् गोधेरादिसिद्ध्यनन्तरं दोषान्तरानुपन्यासेन तद्दोषपरिहारे तत्सम्मतिनिर्णयात् । अत एव "अथ वा पुनरस्तु परोपदेश" इति रेफापकर्षसमकक्षतयैव यथान्यासे दोषोद्धाराभिधानात् । तद्यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामित्यत्र सामान्यतः प्राप्तं भोजनं विशेषशिष्टेन परिवेषणेनेव कार्यप्रतियोगियन्निष्ठपरत्वनिरूप्यपूर्वत्वरूपेण द्वित्वनिमित्तत्वश्रुत्या कार्यप्रतियोगित्वं बाध्यतइति मद्रह्रद इत्यादौ न द्वित्वम् । सामान्यस्य विशेषपर्यवसानपर्यन्तं साक्षाच्छ्रुतकार्या-

न्तरस्यैव प्रथमोपस्थितत्या तद्विशेषेऽन्वयात् । तदेतदुक्तम्—

नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य, किं तर्हि निमित्तमिति ।

हकारस्य यर्बहिर्भूतस्य यथा न द्वित्वं, तथा तदन्तर्भूतस्यापि रेफस्य । कार्योपधायकसामग्रीवैकल्यसाम्ये तदन्तर्भावमात्रस्याकिंचित्करत्वात् । तच्च दृष्टान्ते यत्वाभावात् दार्ष्टान्तिके चोद्देश्यतावच्छेदकघटकभेदप्रतियोगित्वात् । रेफभिन्नयत्वस्यैव न्यायवशाद्द्वित्वविधावुद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । एवम् "अनाचि च" इत्यनेन ह्यर्यनुभव इत्यादावपि रेफस्य न द्वित्वम् । अर्थाधिकारेण तत्रापि यर इत्यस्य रेफभिन्नपरत्वात् ।

अथैवम् "इको यणचि" इत्यादिकं दध्युदकमित्यादौ न प्रवर्त्तेत । विशेषतः श्रुतेन स्थानित्वेन इको निमित्तत्वबाधापत्तेः इतिचेत्, अत्र कैयटः—

तस्मादित्युत्तरस्य इत्यादिनिर्देशान्न तत्रोक्तन्यायप्रवृत्तिरिति ।

यत्तु कौस्तुभे व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणप्रवृत्तेः स एव तत्राश्रयणीयः । यद्वा प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां लक्षणानां तन्त्रेणोच्चारणम् "इको यणचि" इति । तथा च सर्वासामिकारव्यक्तीनां यण्विधानेऽर्थादिकृपरत्वेऽपि यण्सिद्धिः । अन्यथा सर्वेषामिकाराणामिग्भिन्नाच्परत्वान्नियमाभावेन विध्यर्थानिष्पत्तेः । न चातिप्रसङ्गः, अपवादविधिपर्यालोचनया तद्व्यक्तावेतत्तात्पर्याकल्पनादिति । तच्चिन्त्यम् । व्यक्तिपक्षेऽपि निमित्तसमर्पकस्याच्पदस्य न्यायवशादिग्भिन्नपरत्वे सिद्धे इग्रूपाच्पूर्ववर्त्तिभ्या इग्व्यक्तेरुद्देश्यत्वएव मानाभावाद् दध्युदकादौ तत्प्रवृत्तेर्दुर्घटत्वात् । श्रूयमाणवाक्ये उद्देश्यताविधेयतावच्छेदकत्वाभ्यां निश्रिता ये धर्माः तदवच्छिन्नव्यक्तिष्वेव न्यायसाम्येन तत्समानाकारकवाक्यान्तराणां प्रवृत्तेः । अन्यथा हल्प-

रत्वेऽपि यणादिप्रवृत्त्यापत्तेः। न च अच्पदोपादानसामर्थ्यम्। इग्भिन्नमात्रसंग्राहकप्रकारान्तराभावात्। एचीत्युक्ते एकमात्राधिक्यादकारानुपग्रहाच्च इति दिक्।

अत्र वार्त्तिकम्—

अयोगवाहानामट्सु णत्वम्, शर्षु जश्भावषत्वे, अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलोऽन्त्यद्विर्वचनस्थानिवत्त्वप्रतिषेधा इति।

प्रयोजनविशेषपुरस्कारेणैव येषां प्रत्याहारविशेषान्तर्भाव इष्टः तेषां प्रत्याहारान्तरेषु प्रवेशापत्त्या वर्णसमाम्नायेऽनुपदेशादनेन सप्रयोजनः प्रत्याहारविशेषान्तर्भावः प्रतिपाद्यते।

अयोगाः स्वरूपतो द्वारतो वा प्रत्याहारानन्तर्भूताः वाहाः प्रयोगे श्रूयमाणाः ते च विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमा इति भाष्यम्।

यद्यप्यत्र "ऋति ऋ वा" "लृति लृ वा" इति षष्ठे वक्ष्यमाणौ ईषत्स्पृष्टौ नोक्तौ। तथाऽपि तयोरच्त्वं वक्ष्यामीति तुल्यास्यसूत्रभाष्ये दर्शनात्तावप्यत्रोपलक्षणीयौ। एषामट्सु पाठः कार्यः। उरः कायति उरः पातीति कप्रत्ययः। उरःकेण उरःपेण इत्यत्र णत्वं यथा स्यात्। अन्यथा अट्त्वाभावेऽड्व्यवायेऽपीति न प्रवर्त्तेत।

शर्षु चोपदेशः कार्यः। उब्ज आर्जवे इत्युपध्मानीयोपधस्य धातोरुपध्मानीयस्थाने "झलां जश् झशि" इति जश्त्वेनान्तरतम्याद् बकारादेशे उब्जितेत्यादि यथा स्यात्। शत्वसिद्धौ तन्त्रान्तरीयकतया झल्त्वस्यापि सिद्धेः। सर्पिःषु धनुःषु इत्यादौ "नुम् विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि" इति षत्वं च यथा स्यात्। न च तत्र विसर्जनीयस्य पृथगुपादानादेवेष्टसिद्धिः। तस्यैवोक्तरीत्या प्रत्याख्येयत्वात्।

अविशेषेण प्रयोजनपञ्चकोपयुक्तप्रत्याहारपुरस्कारेण इत्यर्थः । तेन उ३ञ्जकेत्यत्र उकारस्य प्लुतोपयुक्तगुरुसंज्ञाप्रयोजकसंयोगसंज्ञाप्रयोजकं हल्त्वम्, निष्कृतं दुष्कृतमित्यत्र "इदुदुपधस्य" इति षत्वोपयुक्तोपधासञ्ज्ञाया विशेष्यभूतवर्णनिष्ठाव्यवहितपूर्वत्वनिरूपकान्त्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, वृक्षस्तरतीत्यत्र विसर्जनीयान्तस्य पदस्य स इति पक्षे सर्वादेशत्ववारणाय अलोऽन्त्यसूत्रविहितान्तादेशस्थानितावच्छेदकम्, व्यूढोरस्केनेत्यत्र सकारस्य स्थानिवद्भावेनाड्व्यवाय इति णत्वप्राप्तौ "अनल्विधौ" इति पर्युदासघटकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं चाल्त्वम्, उरःक. उरःप इत्यादौ "अनचि च" इति द्वित्वप्रतियोगितावच्छेदकं यत्वं च विसर्गादीनां सिध्यतीति वार्त्तिकार्थः ।

अत्रायं विवेकः । जश्भावो न प्रयोजनम् । उब्जधातोरुपध्मानीयोपधत्वे प्रमाणाभावात् । उब्जिजिषतीत्यसिद्ध्यापत्तेश्च । तथा हि । बकारसहितस्यैव द्वित्वे "हलादिः शेषः" इति जकारनिवृत्तावभ्यासे बकारमात्रं श्रूयते । न च जश्त्वासिद्धतया बकारसहितस्य न द्वित्वमिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तेः ।

अथ प्राणिणिषतीत्यत्र "उभौ साभ्यासस्य" इति नकारद्वयस्य णत्वविधानादुक्तपरिभाषाऽनित्या । अन्यथा णकारविशिष्टस्यैव द्वित्वे अभ्यासे स्वत एव णकारसिद्धौ तद्वैयर्थ्यात् । अत एव औजढदित्यत्राभ्यासे जकारसिद्धिरित्याश्रीयते । तथाऽपि नेष्टसिद्धिः । अभ्यासस्योपध्मानीयमात्रशेषतापत्तौ "अभ्यासे चर्च" इति जश्त्वेन बकारस्यैव श्रवणापत्तेः । उब्बिजिषतीति रूपसाम्येन दोषाविशेषादिति कैयटादयः ।

यत्तु "प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः" इति सिद्धान्ताद् उपध्मानीयमा-

अस्याभ्यासे श्रवणापत्तिरिति स्थापितम् । तच्चिन्त्यम् । प्रतिनियतविषयपुरस्कारेण प्रत्याहारविशेषान्तर्भावबचनसामर्थ्येन चर्त्वासिद्धेः । न चैवं झल्संज्ञाऽपि न स्यादिति वाच्यम् । जश्त्वस्य प्रयोजनत्वोक्त्या तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञाया अप्याक्षेपेण वैषम्यात् । न हि " झलाञ्जशः " इति जश्त्वमेव तत्रोपात्तमिति वक्तुं शक्यम् । बीजाभावादिति वृद्धाभिप्रायात् । तस्मादुब्जिजिषतीति रूपासिद्धिस्तदवस्थेति । एवमस्मादेव घञि "चजोः कु घिण्ण्यतोः " इति कुत्वेन जकारस्य गकारादेशे उपध्मानीयस्य जश्त्वेन बत्वे कृते अभ्युब्ग समुब्गः इति रूपापत्तौ "सोऽपदादौ" इत्यधिकारे "उपध्मानीयस्य च" इति वार्त्तिकान्तरेण कवर्गे परत उपध्मानीयस्य सकारादेशं तत्स्थाने जश्त्वेन दन्तस्थानसाम्याद्दकारादेशं कृत्वा अभ्युद्गः समुद्गः इति रूपं साधनीयमिति सत्वविधायकवचनान्तरारम्भेऽपि गौरवम् ।

यदि तु बकारोपधोऽयमिति वृत्तिमतमाश्रीयते तथाऽपि सनि बकारस्य द्वित्वनिषेधोऽभ्युद्ग इत्यत्र बस्य दत्वं च साधयितुं वचनद्वयानुमाने गौरवमेव स्यात् । तस्माद्दकारोपध एवायम् । अभ्युद्ग इत्यादेः स्वरसतः सिद्धेः । न चैवमुब्जितेत्यादि कथमिति वाच्यम् । "भुजन्युब्जौ" इति कुत्वाभावनिपातनार्थे सूत्रे बकारोच्चारणेन " भ उदुजेः"इति "ब उदुजेः"इति वा वचनस्यानुपानात् । अकुत्वविषये उदुजेर्दकारस्य भकारो बकारो वा स्यात् । " स्तोश्चुना श्चुः " इत्येतदुत्तरं तत्कल्पनाच्च तवर्गोपस्थितदकारस्य स्थानित्वलाभः । एवं च " न न्द्राः संयोगादयः " इति दकारस्य द्वित्वनिषेधाज्जिशब्दस्यैव द्वित्वे दकारस्य चोक्तवचनेन बत्वे कृते उब्जिजिषतीत्यपि सिद्धम् । न च द्वित्वात्पूर्वं परत्वाद्बत्वापत्तिः । "पूर्वत्रा-

सिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः" इति सिद्धान्तात् । नाप्यन्तरङ्गत्वात् । असिद्धत्वादेव । नापि "पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने" इति तन्निषेधः । द्वित्वविधावेव तत्प्रवृत्तेः । अत्र च द्वित्वनिषेधेन वैषम्यात् ।

अत्रेदमवधेयम् । " न न्द्राः संयोगादयः " इत्यत्र "लोपो व्योर्वलि " इति लोपेन दकाराद्रेफाद्वा पूर्वं बकारोऽपि प्रश्लिष्यते । तेन वार्त्तिकमते वृत्तिमते च उब्जेर्बकारस्य द्वित्वनिषेधार्थं न वचनान्तरानुसारः । वार्त्तिकमतेऽपि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्याश्रित्य बकारस्य द्वित्वनिषेधसिद्धेः । अतो भाष्यमते न लाघवावकाशः । अतिरिक्तैकवचनकल्पनं तु त्रयाणामपि समानम् । एतावान्परं विशेषः । वार्त्तिकमते उपध्मानीयस्य सकारादेशविधायकं वचनं कल्प्यम् । भाष्यमते दकारस्य बत्वविधायकम् । वृत्तिमते तु बकारस्य दकारविधायकमिति । यदि तु "भुजन्युब्जौ"इति निपातनादेव दस्य बादेशो न तूक्तवचनमनुमेयमिति भाष्यमते लाघवमिति कल्प्यते, तदा बकारस्यैव द्वित्वापत्तिः । असिद्धत्वाभावात् । दकारोपधनिर्देशसामर्थ्याज्जिशब्दस्य द्वित्वानन्तरमेव दकारस्य द्वित्वमिति कल्पनेऽपि अभ्युद्ग इत्यादावपि तदापत्तेः । अकुत्वविषये एव बत्वं निपात्यत इतिकल्पनेऽपि कुत्वविषये श्रवणार्थतया दकारोपदेशस्य चरितार्थत्वात् द्वित्वानन्तरमेव बत्वमिति न स्यात् ।

अथाविशेषेण बत्वनिपातमभ्युपेत्य उपसर्गान्तरपूर्वकात्केवलाद्वा उब्जेर्न घञादिः अनभिधानात् । अभ्युद्गः समुद्ग इति तूपसर्गद्वयपूर्वकाद्गमेर्डप्रत्यये रूपमिति कल्प्यते । ततो वार्त्तिकवृत्त्योर्मतेऽपि अभ्युद्ग इत्यादेरुक्तगत्यैव साधयितुं शक्यतया उपध्मानीयस्य सत्वविधायकं बकारस्य दत्वविधायकं च

वचनं न कल्प्यमिति कुतस्तत्रापि गौरवम् ।

परं तूपध्मानीयस्य शर्षूपदेश एवातिरिक्तः कल्प्य इति गौरवम् । वृत्तिमते तूक्तरीत्या बकारप्रश्लेषकृतं गौरवम् वार्त्तिकसाधारणं बोध्यम् । किं च भाष्यवृत्त्योर्मते संयोगसंज्ञार्थं यत्नान्तरं नास्थेयम् । वार्त्तिकमते तु पूर्वोक्तरीत्या तदावश्यकमिति गौरवम् ।

ननु षत्वसिद्ध्यर्थं शर्षूपदेशस्यावश्यकतया तद्गौरवमपि नेति चेत् । मैवम् । तदर्थं विसर्गस्यैव तदन्तर्भावानपेक्षणात् । वस्तुतस्तस्याप्यप्रयोजनत्वात् । "नुम्विसर्जनीय" इति सूत्रे विसर्जनीयपदस्य सत्त्वेन तद्व्यवाये षत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । न च तत्र तन्न कर्त्तव्यमेवेति वाच्यम् । सिद्धं प्रत्याख्याय यत्नान्तरकल्पनस्यैव वैयर्थ्यात् ।

यत्तु शर्षूपदेशेन झल्त्वमिव हल्त्वयत्वखत्वान्यपि सिध्यन्ति । खर्त्वस्य फलं तु " कुप्वोः ≍क≍पौ चं " इति विसर्गः । अतः शर्षूपदेशावश्यकत्वे तत एव निर्वाहे सूत्रे विसर्जनीयग्रहणं न कार्यमेवेति । तच्चिन्त्यम् । जश्त्वस्य प्रयोजनत्वोक्त्या तद्बलाज्झल्त्वसिद्धावपि हल्त्वादीनां तेनानाक्षेपात् । हल्त्वयत्वाल्त्वानां प्रातिस्विकरूपेणैव विधानात् । विसर्गस्य च सौत्रत्वादेव सिद्धेः । लोकेऽपि तस्येष्टत्वे तु अविशेषणेत्यत्र तस्यापि प्रक्षेप्तुमुचितत्वात् । अस्तु वा तत एव ज्ञापकादतिरिक्तखर्त्वस्यापि स्वातन्त्र्येण सिद्धिः । न तु तावता हल्त्वयत्वादेः शत्वाक्षेप्यत्वं मानाभावात् ।

अस्तु वा शत्वाक्षिप्तानामप्येषां कार्यविशेषपुरस्कारेण नियमार्थम् । अविशेषेणेत्यादिवार्त्तिकं सर्वथाऽप्युक्तकार्यातिरिक्ते नैषां कुत्रापि प्रत्याहारउपादानम् । अत एव "कुप्वोः ≍क≍पौ"

इत्यत्र "खर्परे शरि" इति विसर्ग एव । यद्वा "वा शरि" इति विकल्प इति निरस्तम् । अत एवादृशरोरुपदेशेन संज्ञान्तराणां सिद्धिसम्भवेऽपि उपायस्योपायान्तरादूषकत्वादित्याशयेन प्रत्याहारविशेषान् पृथक् पुरस्कृत्य वार्त्तिकाक्षरविन्यास इत्यप्यपास्तम् । नियमार्थमुक्तप्रकारेणैव वार्त्तिकरचनाया उचितत्वात् । एतेन हरिः करोति हरिं पश्य इत्यत्र यण्वारणाय विसर्गानुस्वारयोरसिद्धत्वानुसरणक्लेशोऽप्यपास्तः । एतेनैव अट्सु क्रियमाण उपदेशोऽकाराव्यवहितोत्तरमेव कर्त्तव्यः, अन्यथा इण्प्रत्याहारान्तर्भावे संस्कर्त्तेत्यत्रानुस्वारात्परस्य सस्य षत्वापत्तेरित्यप्यपास्तम् । ध्वनितं चेदं संस्कर्त्तेत्यत्रानुस्वारादचः परस्य सस्य द्वित्वं वदता, उक्तरीत्या उबिब्जिषतीत्यभ्यासे बकारं चापादयता कैयटेनैवेति दिक् । तस्माज्जश्त्वषत्वे नात्र प्रयोजने इति सिद्धम् ।

आवश्यकं चेदं भाष्यकृतोऽपि । अन्यथा षत्वार्थं शर्षूपदेशस्यावश्यकत्वे तत एव जश्त्वस्यापि तत एव झल्त्वेन सिद्धौ वार्त्तिकमतेऽपि शर्षूपदेशरूपगौरवानापत्तेः । "भुजन्युब्जौ" इति निपातनस्य बत्वांशेऽपि तात्पर्यस्य भाष्यकृतोऽप्यधिकस्य कल्प्यत्वात् । गौरवान्तरस्य च परिहृतत्वात् ।

न च वार्त्तिकमते संयोगसंज्ञासिद्ध्यर्थयत्ननिबन्धनं गौरवम् । "भुजन्युब्जौ" इत्यत्र गुरूच्चारणसामर्थ्येन जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावं कल्पयित्वा बकारमादायैव तत्सिद्धेः । संयोगसंज्ञायाः प्रयोजनत्वाभिधानस्य च यथाश्रुतपरत्वात् । तस्माज्जश्त्वरूपप्रयोजनप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात् षत्वस्यापि प्रकृतप्रयोजनत्वप्रत्याख्याने तत्सम्मतिरुन्नीयते । जिह्वामूली-

यपरत्वे विसर्गसिद्धिस्तु "कुप्वोः ≍क≍पौ च" इति निपातसामर्थ्यादेव। तेन "खयां यमाः खयः ≍क≍पौ" इत्यादौ नानुपपत्तिरिति सूक्ष्ममवधेयम्।

उपधासंज्ञाऽपि न प्रयोजनम्। इदुदुपधस्थानिको यो विसर्ग इतिव्याख्यानात्। इदुद्भ्यां परस्य विसर्गस्येत्यत एव सिद्धावुपधाग्रहणप्रत्याख्यानाद्वा।

अलोऽन्त्यविधिरपि न प्रयोजनम्। पदस्य यो विसर्जनीयस्तस्य सकार इतिव्याख्यानादेव सिद्धेः।

स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि न प्रयोजनम्। पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति सिद्धेः। न च तस्य " अचः परस्मिन् " इत्येतन्मात्रविषयकत्वम्। स्थानिवद्भावं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया न्यायमूलकत्वात् स्थानिवद्भावमात्रविषयकत्वात्। तस्मादष्टसु णत्वम् " अनचि च " इति द्वित्वं चेति प्रयोजनद्वयमेव सिद्धम्।

लण् ६।

हकारादावकारस्य सुखोच्चारणमात्रार्थत्वेऽप्यत्रानुनासिकत्वादित्संज्ञा। प्रतिज्ञाऽऽनुनासिक्याः पाणिनीया इतिसिद्धान्तात्। तेन रेफेण सहाकारोच्चारणे "उरण् रपरः" इत्यत्र रप्रत्याहारेण रेफलकारयोरुपादानम्। ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यमिति वार्त्तिकनिर्देशश्चात्र मानम्।

ननु "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इत्यादावण्ग्रहणं पूर्वेण परेण वा णकारेणेतिसंदेहः प्राप्नोति इतिचेन्न। ग्रहणकशास्त्रे परेणैव तदन्यत्र पूर्वेणैवेतिव्याख्यानवशात्तन्निवृत्तेः। तथा हि। अच इत्येव सिद्धत्वाद् एचां दीर्घत्वे विशेषाभावाद्

अक इत्येव वा सिद्धत्वाद् दीर्घत्वस्याज्मात्रधर्मतया हकारादीनां तदसम्भवाद्विनाऽप्यज्ग्रहणं सिद्धत्वाच्चाणुग्रहणसामर्थ्यादेव "ढ्र-लोपे" इत्यत्र पूर्वेणाणुग्रहणम् । न च वृहू उद्यमनइत्यस्मात्तृचि ऊदित्त्वात् "स्वरतिसूति" इति इडभावऋकारस्य गुणे "हो ढः" इति ढत्वे "झषस्तथोः" इति प्रत्ययतकारस्य धत्वे ष्टुत्वेन धस्य ढ-त्वे "ढो ढे लोपः" इति पूर्वढकारलोपे रेफस्य स्थानसाम्येन ऋकारे दीर्घे ढलोपस्यासिद्धतया तत्पूर्वऋकारस्योपधासंज्ञायाम् "उपधायाश्च" इति इत्वे रपरत्वे इकारस्य लघूपधगुणे च वेर्ढेति-रूपार्थं परेणाणुग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । "अचश्च" इतिपरि-भाषाविरोधात् रेफस्य दीर्घासम्भवात् । न च परेणाणुग्र-हणसामर्थ्यम् । अन्योऽन्याश्रयात् । अणुग्रहणसामर्थ्यप्रदर्शक-भाष्यविरोधाद् अटिति टकारेण सह प्रत्याहारपाठेनापि त-दुपपत्तेश्च ।

यत्तु तृतीयेति निर्देशात्पूर्वेणैवात्राण् । अन्यथा "हलः" इ-त्यत्राप्यत्रत्यस्यैवाणोऽनुवृत्त्या त्रेः संप्रसारणे रेफस्थानीयऋ-काररूपस्याणोऽपि दीर्घप्रसङ्गादिति । तच्चिन्त्यम् । अङ्गा-वयवाद्धलः परं यत् संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यादि-त्येव तदर्थात् । "इकः काशे" इत्यादौ विच्छिन्नस्याणुग्रहणस्या-नुवृत्तौ मानाभावात् । तथा च तत्र भाष्ये उक्तसूत्रादणुग्र-हणानुवृत्त्या पूर्वं समाधानं कृत्वा सिद्धान्तितम्—

अथ वा उभयं निवृत्तं, कस्मान्न भवति तृतीय इति, द्विती-यतृतीयनिपातनादेतत्सिद्धमिति ।

तस्मादणुग्रहणमेव ज्ञापकमिति भाष्यसम्मतम् ।

यत्तु प्राचाम् अणः किं दृढ इति प्रत्युदाहरणम्, तच्चिन्त्य-म् । "दृढः स्थूलबलयोः" इत्यत्र इडभावो नकारहकारयोर्लोपो

निष्ठातकारस्य ढत्वं च निपात्यते । न त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वादेः प्रवृत्तिः । परिद्रढय्येत्यत्र "ल्यपि लघुपूर्वात्" इत्ययादेशस्य पारिदृढीकन्येत्यादौ गुरूपोत्तमत्वाभावप्रयुक्तष्यङभावस्य चासिद्ध्यापत्तेः इति भाष्यादावुक्तत्वादिति बहवः ।

प्रासादकारस्तु नकारलोपनिपातनोक्त्या दृंहेरेवेदं निपातनमिति वृह वृद्धावित्यस्य प्रत्युदाहरणत्वं युक्तमेवेत्याह । युक्तं चैतत् । आदृढः आवृढः इत्यत्र भाष्यस्वारस्यात् । अत एव "दादेर्धातोर्घः" इत्यस्य प्रवृत्त्यभाव इडभावश्चेत्यादिकल्पनमपि न दोषावहम् । बलवत्प्रमाणानुगृहीतत्वात् । एतेन दृहेरपीदं निपातनमिति काशिकोक्तं परास्तम् । उक्तलिङ्गविरोधेन कल्पनोच्छेदाच्च । एतेनास्मात्पारिद्रढय्य पारिदृढीत्यत्रायादेशाभावष्यङ्प्रत्यययोरापादनमपीष्टापादनमेव । रूपभेदस्वीकारे बाधकाभावात् । प्रमाणस्य च दर्शितत्वात् । एतेन प्रक्रियायां वृढ इति पाठकल्पनमप्यपास्तम् । "केऽणः" इत्यपि पूर्वेणैव । गोका नौका इत्यादौ उपानत्का चतुष्कामित्यादौ च धत्वविसर्जनीययोरासिद्धत्वात्परेषामचां हलां च संभवेऽपि ह्रस्वविध्युपस्थितस्य "अचः" इत्यस्यानुरोधादिति कौस्तुभे ।

कैयटे तु "न मु ने" इत्यत्र नेतियोगविभागाद्धत्वादीनामसिद्धत्वं नास्तीति हकारादीनां कप्रत्यये परेऽसम्भव एवेति व्याख्यातम् । न च गोका इत्यादावतिप्रसङ्गः । अच इत्येव वक्तव्यत्वापत्तेः । "अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः" इत्यत्र परेण प्रत्याहारे यद्यपि ऋकारादीनां स्वरूपतः संभवोऽस्त्येव, कर्तृ, अग्ने, वायो, पचै, मालामाचक्षाणो माल्, वृक्षवयतेरप्रत्यये वृक्षव्, इत्यादौ सानुनासिकाननुनासिकभेदेन यव-

लानां द्वैविध्यात्, तथाऽप्यप्रगृह्यस्येति पर्युदासेन भेदप्रतियोगिवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकसाक्षाद्व्यापकधर्मावच्छिन्नस्यैवानुयोगिनो व्युत्पत्तिबलात्प्रतीत्या प्रगृह्यभिन्नत्वेनाच एवोपस्थितिसिद्धौ अणूग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणैव प्रत्याहारः ।

वृक्षवृशब्दस्तु कैयटेन व्याख्यातः । वृक्षं वृश्चतीति क्विबन्ताद् वृक्षवृश्चमाचष्टइति णिचि णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति टिलोपेन ऋकारशकारचकाराणां निवृत्तौ वृक्षवयतीति सिद्धे ततो विच् । न तु क्विप् । कित्त्वेन सम्प्रसारणापत्तेः । वकारलोपापवादस्य "च्छ्वोः शूड्" इत्यूठः प्रसङ्गाच्च । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवद् इति च निषेधात् । विचि तु स्थानिवत्त्वेन वलोपाभावादिनिर्वाहः । न च तथाऽपि "हलि सर्वेषाम्" इति लोपापत्तिः, पूर्वत्रासिद्धीये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । तत्र " भोभगो " इत्यतोऽशीत्यनुवर्त्तनात् । न च णिच्प्राग्भाविनं क्विपमेवाश्रित्य ऊठ्प्रसङ्गः । अन्तर्भूतक्विबाश्रयतयाऽन्तरङ्गे तत्र कर्त्तव्ये बहिर्भूतणिजपेक्षया बहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वादिति ।

यत्तु कौस्तुभे एकदेशविकृतस्यानन्यतया "व्रश्च" इति षत्वं दुर्वारम् । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । पदान्तविधौ नेति निषेधात् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावाच्च । तस्माद् वृक्षं वेतीति वृक्षवीः वातीति वृक्षवाः । वृक्षव्यं वृक्षवां वाऽऽचष्टे इति ण्यन्ताद्विच् । न च "लोपो व्योः" इति वलोपापत्तिः । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । लोपस्यानवयवत्वेन पदान्तश्चेद्विधीयत इत्यर्थकस्य "न पदान्त" इति निषेधस्याप्रवृत्तेरिति । तच्चिन्त्यम् । व्रश्चादिसूत्रेच्छशामित्यत्र छकारात्पूर्वं चकारद्वयप्रश्लेषेण एकेन स्वाभाविकस्यापरेण जकारस्थाने चर्त्वेन प्रयुक्तस्य चकारस्य निर्देशाद्भ्रस्जादीनां

चकारजकारयोरेव षत्वविधानात् । उपायस्य चोपायान्तरादूषकत्वात् ।

स्यादेतत् । "च्छ्वोः" इतिसूत्रे किद्ग्रहणमनुवर्त्तते न वेति विचार्य भाष्ये उक्तम्—

अनुवर्त्तमाने किद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यमिति ।

अस्यार्थः । तदनुवृत्त्यभावे " च्छ्वोः " इति छस्य शत्वे शकारस्य च षत्वविधानादेव सिद्धौ व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कार्यमिति । एवं च लाघवादत्रैव भाष्यतात्पर्ये छकारपरित्यागे कथमुक्तः प्रश्लेष इति । सत्यम् । तथाऽपि अलोऽन्त्यपरिभाषया चकारजकारयोरेव षत्वविधानाद्छकारस्य तदनापत्तेः । व्रश्चाद्यंशे षत्वस्य कुत्वापवादत्वात् ।

हरदत्तस्तु वृक्षव् करोति इत्येवंरूपः प्रयोगो नास्त्येव । "न पदान्ता हलोऽणः सन्ति" इति भाष्योक्त्याऽनभिधाननिश्चयादिति " हलि सर्वेषाम् " इतिसूत्रे व्यवस्थापितवान् ।

अत्र कौस्तुभकृतः । लण्सूत्रभाष्ये "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इत्येव पाठः । अन्यथा अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासेनाचामेव कार्यभाक्त्वादितरे कार्यिणो न सन्तीति कैयटविरोधादिति । तच्चिन्त्यम् । कर्त्तृ इत्यादीनां सत्त्वप्रदर्शनपरेण भाष्येणाचाम्प्रदर्शनेऽपि हलां सत्त्वे मानाभावात् । यथाश्रुतकैयटोक्तेश्च युक्तिविरुद्धत्वात् । स्वरूपेण ऋकारादीनामणां सत्त्वेन तन्निषेधे बाधाभावात् । विशिष्टाभाव ऋकारादिषु विशेषणाभावेनैव हल्साधारण्येन वर्त्तिष्यतइत्यभिप्रायेण त्वदुक्तरीत्या कार्यिणो न सन्तीति व्याख्यानावतारात् । न चैतद् युक्तम् । अण्ग्रहणस्य पूर्वेण सह व्यवस्थापनात्प्राक् ऋकारादीनां विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावाश्रयत्वासिद्धेः । अन्यथा पूर्वपक्षस्यैवानुपस्था-

नात् । " ननु चायमस्ति कर्तृ " इत्यादिभाष्यानुपपत्तेश्च । ऋकारादेः कार्यभाक्त्वाभावशङ्कायां स्वरूपमात्रसत्तोक्तेरप्रयोजकत्वात् । अतः स्वरूपेण पदान्तानामृकारादीनामसत्त्वशङ्कायामृकारस्य तदुत्तराज्मात्रोपलक्षणतया तत्सत्त्वे उक्ते पदान्तऋकाराद्यभावावबोधकस्य "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इतिवाक्यस्य अजंशे अप्रामाण्यव्यवस्थित्या हकाराद्यभावबोधकत्वांशे बाधकाभावात्प्रामाण्यं पर्यवस्यतीति फलितार्थमादाय न हलोऽणः सन्तीतिवाक्यस्य मिश्रैः समुल्लिखितत्वात् ।

न च ऋकारप्रदर्शनस्योपलक्षणत्वे हलोऽप्युपलक्ष्यन्तामिति वाच्यम् । प्रमाणाभावात् । " ह्रस्वस्य गुणः " " एत ऐ " " आत औ णलः " इत्यादीनामजंशे उपलक्षणतायां तात्पर्यग्राहकत्वात् । न च हलंशे "हलि सर्वेषाम्" इतिसूत्रे-

हलि अशि यथा स्यात्, इह मा भूत्, वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव् करोति इति भाष्यं तात्पर्यग्राहकमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्यैतद्भाष्यविरोधेन प्रौढिवादत्वात् । न च वैपरीत्यम् । प्राथम्यस्यैव तावद्विनिगमकत्वात् । विकल्पस्य च वस्तुन्यसम्भवात् । तदाहुः प्रामाणिकाः—

अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वास्त्विति ।

न च वृक्षव् करोतीति स्पष्टार्थकभाष्यविरोधेन पूर्वभाष्यस्य तथातात्पर्यं न कल्प्यमिति वाच्यम् । तस्याप्यन्यथाऽनुपपन्नत्वात् ।

न च तस्य पूर्वपक्षगतत्वेन सर्वांशाप्रामाण्येऽपि न क्षतिः, अजभावबोधकत्वांशवदुक्तबाधकस्य हलभावबोधकत्वांशेऽप्यप्रामाण्यकल्पकस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । ननु चायमस्तीति निषेधात्यन्तायोगव्यवच्छेदपरोत्तरभाष्यादप्येतदर्थस्य प्रतीतेः ।

हकारादेः कस्यचिद् उभयाभ्युपगतपदान्तत्वाभावकत्वात् । विप्रतिपन्ननिषेधस्यांशतो भाष्यसंमतत्वात् । अन्यथा पूर्वेणाण्ग्रहणासिद्धेश्च । तथा हि । अप्रगृह्यस्येत्युक्तव्युत्पत्तिवशादचां लाभेन हयादीनां कार्यित्वासम्भवादेवाज्विषयकत्वसिद्धौ अण्पदसामर्थ्यात्पूर्वेणेति न शक्यते वक्तुम् । अण्पदसामर्थ्येन वादीनां कार्यित्वे सिद्धे न्यायस्याकिञ्चित्करत्वात् । "अर्थवदधातुरप्रत्ययः" इत्यर्थवद्ग्रहणेन "ओपधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्" इत्यादौ विभक्त्याद्युपादानेन च तन्न्यायस्याप्यसार्वत्रिकत्वात् । "अर्वणस्त्रसावनञः" इतिसूत्रे भेदप्रतियोगिवृत्तितत्त्वावच्छेदकधर्मसाक्षाद्व्यापकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदभाने विभक्तित्वस्यैव तथात्वात् तदनवच्छिन्ने अणादौ तदप्रवृत्तौ आर्वतमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च ।

निषेधस्वीकारे च "वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्वैः" इत्यादिविरोधात् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकान्यप्रतियोगिवृत्तिधर्ममात्रेण सादृश्यविवक्षायां च तत्र प्रत्ययत्वस्येवात्राप्यल्त्वस्य तादृशत्वात्तदवच्छिन्नानां वादीनां वारणानुपपत्तेः । एतेनाण्ग्रहणस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वान् नञिवयुक्तन्यायबाध इत्यप्यपास्तम् । उभयोरप्यन्यथोपपत्तौ न्यायसङ्कोचस्यैव न्याय्यत्वात् । "केऽणः" इत्यादौ तु ह्रस्वश्रुत्यैवाच उपस्थापनात्तदनुरोध इति वैषम्यम् । उक्तरीत्या तु बाधाभावस्य प्रमाणमात्रोपजीव्यतया हलामणां पदान्तेऽनुपपत्तेः तत्संग्रहार्थत्वायोगात् । अच्पदं परित्यज्याण्ग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वेणाण्ग्रहणासिद्धिः । तस्मादत्रत्यभाष्यस्य हरदत्तोक्त एवार्थो युक्तः । कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यात् । तथा हि । वृक्षव् करोतीत्यण्पदानुवृत्तेः प्रयोजनं वक्ष्यतीति यथाश्रुताष्टमि-

कभाष्यविरोधमाशङ्क्य उक्तपर्युदासादितरे कार्यभाजो न सन्तीति समाधानस्य न पदान्ता हलोऽणः सन्तीत्यत्रैव तात्पर्यम् । ऋकारादीनां स्वरूपतः सत्त्वेन कार्यभाक्त्वं विशेषणम् । स च विशिष्टाभाव ऋकारादिषु विशेषणाभावेन हकारादिषु च विशेष्याभावेनाविशिष्टः । उभयत्रापि विशेषणाभावपरत्वे विशेष्यभागवैयर्थ्यात् ।

यद्यपि चेदं प्रथममसिद्धम् ऋकारादिष्वनुनासिकविध्यप्रवृत्तेस्तद्वेलायामसिद्धेः, तथाऽप्यप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यम्, न तु हल इति फक्किकायां हलामणामसम्भवे सतीति शेषः । अन्यथा उक्तरीत्या न्यायस्याप्रवृत्तौ वादीनामप्यनुनासिकापत्तेः इत्युक्ते पदान्ता हलोऽणो न सन्तीत्युक्तप्रायम् । तथा चाष्टमिकभाष्यं प्रौढिमात्रमिति भावः ।

न हि पदान्ता इत्यस्यार्थमाह । "कार्यभाज इत्यर्थः" इति । तथा च गूढाभिप्राय उक्तविशिष्टाभावं दर्शयतीति सिद्धान्त एवायं न तु पूर्वपक्ष इति भावः ।

इतरस्तु यथाश्रुते दूषणमाह । ननु चायमिति भाष्ये आचार्यः पूर्वाक्षिप्तं स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—एवं तर्हीति । पदान्ते हलामणामसम्भवात् पर्युदासेनाचामेव ग्रहणे सिद्धे अण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणैवेति भावः । अत एवाच एव प्रगृह्या भवन्तीति पर्युदासमात्रं साधकत्वेनोक्तम् । तच्चोक्तरीत्या पदान्ते हलामणां सत्त्वेऽसाधकमेवेति सर्वथाऽप्यत्रत्यभाष्यस्य न पदान्ताः परेऽणः सन्तीति भाष्यस्य च सिद्धान्तत्वे कैयटस्य तात्पर्यम् । पूर्वपक्षत्वे ग्रन्थद्वयस्याप्यलग्नकत्वापत्तेः । वृक्षवृ हसतीत्यत्रातिप्रसङ्गस्य अशीत्यनुवृत्त्याऽपि दुर्वारतया त्वयाऽपि तत्रानभिधानस्यावश्यमाश्रयणीयत्वात् । अनभिधानस्य च

पदाविशेषगर्भतया वृक्षव् इतिप्रयोगाभावमात्रपर्यवसितत्वाद् इत्यास्तां विस्तरः ।

"उरण् रपरः" इत्यपि पूर्वेण । परेण प्रयोजनाभावात् । न च होतृकारः मातृणामित्यादौ ऋकारस्य सवर्णदीर्घे "नामि" इति दीर्घे च रपरत्वार्थं परेण स्यादिति वाच्यम् । "ऋत इद्धातोः" इति धातुग्रहणात् ज्ञापकात् । तद्धि ऋकारान्तमात्रस्य इत्वविधाने मातृणामित्यादावपि इत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गनिषेधार्थम् । तत्रापि रपरत्वे तु रेफान्तत्वापत्त्या ऋकारान्तत्वाभावादेव तदप्रसक्त्या किं तेन । न च चिकीर्षतीत्यादौ "अज्झनगमां सनि" इति ऋकारस्य दीर्घे रपरत्वे च "उपधायां च" इतिसूत्रेण यथा ऋकारस्य इकारादेशो भवति, तथा मातृणामित्यादावपि रपरत्वे कृते स्यात्, अतः "उपधायां च" इत्यत्रानुवृत्त्यर्थमेव धातुग्रहणमिति वाच्यम् । तथाऽपि तत्रैव तदुपादानापत्त्या पूर्वत्र निर्देशस्य ज्ञापनार्थत्वात् । अणूग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवाच्च । अन्यथा "उरजपरः" इत्येव ब्रूयात् । तत्र तत्र ऋकारस्थानीयानाम् उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घरूपाणामादेशानां रपरत्वापत्तेस्तेनैव निर्वाहसम्भवात् ।

अथ कर्त्रर्थमित्यादौ यणादेशेन ऋकारस्य रेफे तस्य रपरत्वसिद्ध्यर्थमणूग्रहणम् । न च "हलो यमां यमि" इत्याद्यरेफस्य लोपावश्यकत्वात्तत्र रपरत्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । "झयो होऽन्यतरस्याम्" इत्यतस्तत्र विकल्पानुवृत्तेरुक्तत्वात् इति चेन्न । "रो रि" इति लोपस्य दुर्वारत्वात् । न च तस्य पदान्तमात्रविषयकत्वम् । अजर्घा इत्यादेरसिद्ध्यापत्तेः । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् इत्यस्य हि यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्वे जश्त्वे "रुग्रिकौ च लुकि" इत्यभ्यासस्य रुगागमे च कृते लङि अडागमे सिपि शब्लुकि गुणे रपरत्वे

सिलोपे भष्भावेन गस्य घत्वे जश्त्वेन धस्य दत्वे दस्य रुत्वे घकारोत्तररेफस्य लोपे "ढ्रलोपे" इति घकाराकारस्य दीर्घत्वे "खरवसानयोः" इति रोर्विसर्गे चास्य सिद्धेः । एतच्च सर्वमभ्युपगम्यवादः ।

वस्तुतस्तु ऋकारस्थानीयानामणां रपरत्वे विधेये ऋकारऌकारयोः स्थानित्वेन रेफलकारयोश्च विधेयत्वेनोपस्थितौ परिशेषादादेशसमर्पकमणपदं स्थानिभिन्नेषु रेफलकारभिन्नेषु चाणसु पर्यवस्यति । तथा च मातॄणामित्यादौ कुत्रापि नातिप्रसङ्गः । नापि कर्त्रर्थमित्यादौ रेफद्वयापत्तिः । एवं च परेण ग्रहणे वैयर्थ्यापत्तिरेवाणग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्यस्यार्थः । यथाश्रुते ऌाकृतिरित्यत्र लपरत्वस्यैव तत्फलत्वसम्भवादिति कौस्तुभोक्तदोषापत्तेः । नापि धातुग्रहणेन निस्तारः । तस्योत्तरार्थत्वस्यापि सम्भवात् ।

यत्तु नुड्वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित्रपो इतिन्यायेनात्र करणं ज्ञापकमेवेति, तन्न । "नामि" इति सूत्रे नुड्विशिष्टग्रहणस्य केवलोत्तरार्थत्वस्यापि स्थापितत्वेन तथानियमाभावात् । न च वचनेन तक्रकौण्डिन्यन्यायबाधः । पूर्वेणाप्युपपत्तेः । अन्यथा कर्त्रर्थमित्यादौ "रो रि" इति लोपस्यापि बाधापत्तेः । न च वचनसामर्थ्यान्न्यायबाधः श्रेयान् । तत्र रेफलोपस्त्वीकारे रेफस्य रपरत्ववैयर्थ्यात् । तद्बोधकवचनबाधस्य तत्राप्यविशेषात् । कुत्रापि तच्छ्रवणाभावे प्रवृत्तिमात्रेण चरितार्थत्वानुपपत्तेः । अन्यथा "शरोऽचि" इत्यस्य विकल्पानुवृत्तिज्ञापकत्वतद्विघटनोभयपरस्य भाष्यादेरनुपपत्तेरिति दिक् ।

"अणुदित् सवर्णस्य च" इत्यत्र तु परेणैव । "उरृत्" इति ज्ञापकात् । तद्धि कृत संशब्दने इत्यस्माच्चुरादिण्यन्तात्लुङि

"णिश्रि" इति चङ्लेश्वङादेशे च अचीकृतदित्यत्र ऋकारस्थाने ऋकारविधानार्थम् । तत्र दीर्घस्थानेऽपि ह्रस्व एव ऋकारोऽस्तु इत्येतदर्थं तपरत्वम् । ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेणाण्ग्रहणे तु दीर्घऋकारस्य स्थानित्वादेशत्वयोः प्रसक्त्यभावाद्व्यर्थं स्यात् । परेण तद्ग्रहणे तु "उरृत्" इत्यृकारेण सवर्णस्य ऋकारस्यापि ग्रहणाद्भवति तस्य स्थानित्वप्रसक्तिः ।

न च विधीयमानत्वादेवात्र ग्राहकत्वानुपपत्त्या परेण ग्रहणेऽपि तपरत्ववैयर्थ्यम् । विकाराभावमात्रपर्यवसितत्वात् । तथा च वृत्तिकारः । " न चायं भाव्यमानोऽण् किं त्वादेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपेणाभ्यनुज्ञायते " इति । तपरत्वसामर्थ्याच्चु दीर्घस्थाने भाव्यमानताऽपि लभ्यतइत्यन्यत् ।

इण्प्रत्याहारस्तु सर्वत्र परेणैव । "अचि श्नु"इति सूत्रे य्वोरिति इकारोकारयोः स्वरूपेण निर्देशात् । अन्यथा इण इत्येवावक्ष्यत् । संहितायां यथान्यासे हलोरर्द्धमात्राद्वयम् मात्राद्वयं चौकारस्येति मात्रात्रयम् । इण इत्युक्ते तु सार्धमात्राद्वयम् । पदच्छेदेऽपि अर्द्धमात्रात्रयं द्वे च मात्रे इति सार्द्धमात्रात्रयं मात्रात्रयं चेति क्रमेण लाघवात् । " रलो व्युपधाद् " इत्यत्र उकारेकारयोः स्वरूपेण निर्देशस्तज्ज्ञापक इति न्यासकृत् ।

तस्माद् "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् " इतिपरिभाषाज्ञापनाय पुनर्णकारानुबन्ध इति सिद्धम् । सन्देहश्च सर्वत्र स्वरूपांशविषयक एवेति न नियमः । " भस्याढे तद्धिते " इत्यत्र " अग्नेर्ढक् " इत्यस्यैव भेदप्रतियोगित्वेनान्वयो व्याख्यानान्न तु स्त्रीभ्यो ढक इति प्रामाणिकग्रन्थदर्शनात् । किं तु प्रकृतिविशेषविहितत्वादिप्रकारकोऽप्यनया निवर्त्यतइति सर्वमवदातम् ।

ञमङणनम् ७। झभञ् ८।

अत्र भाष्यं मकारोऽत्र नानुबन्धनीयः । यम् ङम् अम् इति प्रत्याहारत्रयस्य ञकारेणैव निर्वाहात् । तथा हि–" हलो यञां यञि लोपः " इति सूत्रणीयम् । न च झकारभकारयोस्तन्मध्यवर्त्तिनोर्लोपापत्तिः । झकारभकारोत्तरवर्त्तिनोर्झकारभकारयोः कुत्राप्यभावात् । " पुमः खय्यञ्परे " इति पाठ्यम् । न चातिप्रसङ्गः । खय्परयोस्तयोरसम्भवात् । एवं "ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यम्" इति वाच्यम् । न चातिप्रसङ्गः । पदान्ते झभयोरप्रसिद्धेः । उज्झेस्तु संयोगान्तलोपे उदित्येव रूपम् । लभादीनां तु जश्त्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यत् प्रागेवोक्तम् ।

नन्वेवमपि "ञमन्ताड्डः" इत्युणादौ तदावश्यकम् । अन्यथा झान्तभान्तधातोरपि डप्रत्ययापत्तेः, सत्यम् । तत्रापि ञन्तादित्येव पाठ्यम् । ञमन्तेभ्योऽपि सर्वेभ्यो डप्रत्ययानुत्पत्त्या बाहुलकस्यावश्याश्रयणीयतया तत एव झान्तभान्तेभ्योऽपि प्रत्ययवारणसम्भवादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु ञकारङकारान्तधातूनामप्रसिद्ध्या मणनाड्ड इत्येव सूत्रं कार्यमिति भाष्याशयः ।

घढधष् ९। जबगडदश् १०। खफछठथचटतव् ११। कपय् १२। शषसर् १३। हल् १४।

इति माहेश्वराणि प्रत्याहारसूत्राणि । अत्र प्राञ्चः—

एकस्माण्ङ्ञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः ॥

अत्र वदन्ति । चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हलिभारिद्भिः कृतानामष्टाध्याय्यां व्यवहृतानां प्रत्याहाराणामयं संग्रहः । तेन सुप्तिङादेः रप्रत्याहारस्य "ञमन्ताड्डः" "यमिञमन्तेषु" इति उणादिव्याघ्रभूतिकारिकयोर्व्यवहृतस्य ञमूप्रत्याहारस्य "चयो द्वितीया" इति वार्त्तिककृद्व्यवहृतस्य चयूप्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोष इति ।

अस्यार्थः । ङकार एकस्मादेव परो ग्राह्यः । "एङि पररूपम्" इति । "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इत्यादौ अङिति तु न प्रत्याहारः।"आदिरन्त्येन" इत्यत्र ग्रहणकसूत्रादप्रत्यय इत्यनुवृत्तेः । नचैवम् "इको यणचि" इत्यादावनुपपत्तिः । तत्र प्रत्याहारसाहचर्यात् ।

यद्वा भिदादौ रेखालेखादीनां गुणनिपातनान्ङित्त्वाभावे तद्वैयर्थ्यापत्तेः । "शास इदङ्हलोः" इत्यत्रापि अङादौ हलादौ चेत्यर्थे विशेषणवैयर्थ्यात् । अङादौ हलादौ चेति व्याख्याने हि अङ्हलोरिति व्यर्थं स्यात् । अङादिहलादिव्यतिरिक्तानां क्ङित्प्रत्ययानामसिद्धेः क्ङितीत्येव ब्रूयात् । परस्मैपदे अजादिक्ङित्प्रत्ययानामभावाच्च । कर्मव्यतिहारे तु व्यतिशासै इत्यत्र आटा सहैकादेशस्य क्ङित्त्वाभावात् । स्थानिवद्भावेनाङादित्वाच्च । "ऋदृशोऽङि" इत्यत्रापि "ऋच्छत्यृताम्" इत्यत्र ऋकारान्तेषु गुणविधानान्न प्रत्याहारः । "सनि च" "इङश्च" इत्यपि न प्रत्याहारः । "सनि च" इति इणः पृथग्गम्यादेशविधानसामर्थ्यात् । न च बोधने इणो गम्यादेशपर्युदासार्थं पृथगुपादानमिति वाच्यम् । तावन्मात्रस्य "इको

गाङ् लिटि " " विभाषा लुङ्लृङोः " " णौ च संश्चङोः " "सनि गमिः" " इणोऽबोधने " " णौ च गा लुङि " इत्येताहृशन्यासेनाप्युपपत्तेः । " इणो गा लुङि " " णौ गमिरबोधने " " सनि च " " इङश्च " इत्यादिन्यासापेक्षया गौरवाभावात् । णिचं सनं चोद्दिश्य गम्यादेशविधानापेक्षया णिचमुद्दिश्य विधानस्य सनं णिचं चानूद्य पर्युदासस्यैव लघुत्वात् । सूत्रत्रये इणनुसन्धानापेक्षया सूत्रद्वये तस्य लघुत्वाच्च । "इको झल्"इति किक्त्वविधानात् "अज्झनगमां सनि"इति दीर्घविधानाच्च इङन्तानां गम्यादेशे उक्तसूत्रयोर्निर्विषयकत्वापत्तेरिति केचित् ।

एवं " किरश्च पञ्चभ्यः " इत्याद्यानां चतुर्णां ऋकारान्तानां सनि परे इड्विधानमपि ज्ञापकं बोध्यम् । इङन्तानां गम्यादेशे तत एव इट्सिद्धेः । " परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः " " इङश्च " इत्यपि न तथा । इकारोकारऋदन्तानां प्रत्ययान्तएव रुद्धतया एजन्तानां च प्रागेवात्त्वोत्पत्त्या ऋदन्तमात्रार्थत्वे च स्वरूपेण तन्मात्रनिर्देशापत्त्या सामान्यसूत्रेणैव घञ्सिद्ध्या च विधिवैयर्थ्यापत्तेः । अजप्प्रत्ययाभ्यां सह घञ्विकल्पार्थत्वे तु " ऋदोरप् " " एरच् " इत्यत्रैव वा ग्रहणापत्तेः । "क्रीङ्जीनां णौ " इत्यपि न प्रत्याहारः । एजन्तानामात्वस्य सूत्रान्तरसिद्धतया इक इत्येव सिद्धेः । क्रीङ्योः पृथगुपादानानुपपत्तेश्च । एतेन इकारान्तानां मध्येऽनयोरेवेति नियमार्थत्वशङ्काऽप्यपास्ता ।

न च इङंशे आत्वविधानस्य णौ एजन्तयोः सामान्यतः प्राप्तात्वनिवृत्त्यर्थत्वं स्यादिति वाच्यम् । तथाऽपि " ओः पुयण्ज्यपरे " इत्यभ्यासोकारस्येत्वविधानसामर्थ्यात् । " इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि " इत्यपि न तथा । स्वरूपतो धातुना धारि-

णा साहचर्यात् ।

वस्तुतो धारेः पृथगुपादानसामर्थ्यात् । तस्मादेङित्येक एव ङकारेण प्रत्याहारः । एवं ञकारोऽप्येकस्मादेव । " अतो दीर्घो यञि " इति । अञ् इञ् यञ् इति तद्धितेषु कुतो नैवम् इति चेत् " आदिरन्त्येन" इत्यत्राप्रत्यय इत्यनुवर्तितत्वात् । आद्यो णकारोऽप्येकस्मादेव । यथा ग्रहणकशास्त्रातिरिक्ते अण्-ग्रहणेषु । वकारो "नश्छव्यप्रशान्"इति । टकारो यथा " अट्-कुप्वाङ् " इति । " इट ईटि " इति न प्रत्याहारः। ईटि परे स-कारपूर्ववर्त्तिन इकारान्यस्वरस्य क्वचिदप्यसम्भवात् ।

न च अयासीदित्यादौ तत्प्रसिद्धिः । प्रत्याहारपक्षेऽपि तद्बहिर्भावात् । एजन्तानामप्युपदेशएवाऽऽत्वविधानात् । नाम-धातूनां चानिट्त्वानुपपत्तेः । हकारान्तानां चानिटां क्सादे-शविधानेन ईट एवाप्रसिद्धेः। सेटां तु इकारस्यैवावश्यकत्वात् । षङ्णन्तानां चानिटामप्रसिद्धत्वात् । हलन्तानां तु प्रत्याहार-पक्षेऽप्यनुपस्थानात् । इगन्तानां चानिटां वृद्धेरावश्यकत्वात् । विधावपि इट् न प्रत्याहारः । षष्ठीटित्त्वाभ्यामवयवावयविभा-वबोधात् । द्वाभ्यां षः । यथा "एकाचो बशो भष् झषन्तस्य " इति। कस्त्रिभ्यः। "अकः सवर्णे" "इको यण्" "इसुसुक्तान्तात्" इति । द्वितीयणकारोऽपि त्रिभ्यः। "अणुदित् सवर्णस्य" इत्येक एवाण् " इणः षीध्वम् " " इको यण् " । मकारो-ऽपि । यथा अम्, यम्, ङम्, । चकारश्चतुर्भ्यः । " इको यणचि " " इच एकाचोऽम् " " एचोऽयवायावः " "वृद्धिरादैच्" । यकारोऽपि तथा " अनुस्वारस्य ययि " "मय उञः, " " झयो हः " " पुमः खयि " इति । रः पञ्चभ्यः । " यरोऽनुनासिके " " झरो झरि " " खरिच " "अभ्यासे

चर्च" "वा शरि"। शः षड्भ्यः। "योऽशि" "हशि च" "नेड् वशि" "झलाञ्जश् झशि" "एकाचो बशो" इति। एवं लः। "अलोऽन्त्यस्य" "हलि सर्वेषाम्" "लोपो व्योर्वलि" "रलो व्युपधात्" "झलाञ्जश्" "शल इगुपधाद्" इति। एकादिषडन्तसंख्यानां क्रमेण निवेशः उक्तिवैचित्र्यार्थः।

स्यादेतत्। अनुबन्धानां प्रत्याहारान्तर्भावादजादीनां साङ्कर्यापत्तिः। णादयो हि उभयत्रोपदेशादुभयसंज्ञाः स्युः। एवम् अकारोऽपि। लकारस्थस्य इत्संज्ञासम्बन्धोक्तेः। तथा च दधि णकारीयतीत्यादौ यणादि रुचीनामित्यादौ "अड्व्यवायेऽपि" इति णत्वादिकं च स्यादिति प्राप्ते हयवरट्सूत्रे वार्त्तिकम्।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न।
आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः॥

अनुबन्धानां णकारादीनां कथं नेत्यत्राक्षेप्याभावप्रतियोगित्वेन ग्रहणस्यैवान्वयः। अच्पदं प्रत्याहारमात्रपरम्। "आदिरन्त्येन" इतिसूत्रेणाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन किञ्चिद्वर्णवतोऽनुबन्धस्य तन्मध्यवर्त्तिसमुदायघटकतत्तद्वर्णव्यक्तिविशेषमात्रे सङ्केतितत्वे अकारादीनामपि ग्रहणानापत्त्या उपस्थापकवर्णविशेषेऽपि सङ्केतस्यावश्यकत्वात् मध्यगतानामनुबन्धानां स्वरूपघटकानुबन्धस्य च ग्रहणस्य दुर्वारत्वादितिशङ्का पूर्वार्द्धस्यार्थः। समाधानं त्वाह—आचारादिति। आचार्यप्रयोगात्। "उणादयः" "तृषिमृषिकृषेः" "ङसिङसोश्च" इत्यादौ अनुबन्धानां तत्तत्प्रत्याहारान्तर्भावप्रयुक्तकार्यप्रयोजकत्वविरहात्। कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेन तेषामजादिशब्दावाच्यत्वं शास्त्रकृतः संमतम्। अतश्च "आदिरन्त्येन" इतिसङ्केतस्य तत्साधारण्ये प्रमाणाभावात्। अजादिशब्दा-

नामनुबन्धान्यत्वे सति तत्समुदायघटकवर्णत्वं विषयताव-च्छेदकम्। सत्यन्तेन मध्यगतानुबन्धवत्संज्ञाघटकस्यापि नि-रासः।

केचित्तु अनुनासिक इतिनिर्देशोऽपि ज्ञापकः। "प्रत्ययस्था-द्" इतिसूत्रं हि प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यात् कृति तद्धिते च प्रव-र्त्ततइति निर्बाधम्। तत्रानन्तरस्येतिन्यायेन " यस्येति " लोप एव बाध्यतइतिपक्षे "इको यणचि" इति दुर्वारम्। नासधातोः क्वुनि नासिकाशब्दस्य व्युत्पन्नत्वात्।

येननाप्राप्तिन्यायेन यणादेश एव बाध्यतइतिस्वीकारे तु नासाशब्दात्के प्रत्यये यस्येति लोपो दुर्वारः। अनुबन्धानां प्रत्याहारान्तर्भावे कप्रत्ययस्य अजादितद्धितप्रत्ययसत्त्वेन पू-र्वस्य भसंज्ञत्वात्। न च वचनसामर्थ्यादुभयं बाध्यम्। तद-पेक्षया प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमित्यस्यैव ज्ञापयितुमुचितत्वा-दित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। "केऽणः" इति ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्क-प्रत्यये परे भसंज्ञा न भवतीति कल्पयितुं शक्यत्वात्। अकारे-कारयोः यस्येतिलोपावश्यकत्वे उकारस्यैव तद्विधानप्रसङ्गात्।

वस्तुतस्तत्राप्योर्गुणप्रङ्गेन विशेषाभावात्।

समाधानान्तरमाह—अप्रधानत्वादिति। संज्ञास्वरूपत्वप्र-तिपत्तिमात्रार्थमनुबन्धोपादानात्संज्ञिनामेव प्राधान्याद्ग्रहणम्। प्रधानाप्रधानयोरितिन्यायात्। न चैवमकारादेरपि तदनापत्तिः। स्वं रूपमित्यनुवृत्त्या आदेरपि संज्ञित्वात्। न च स्वशब्दे-नानुबन्धोऽपि गृह्यतामिति वाच्यम्। इतेति तृतीयया इतो-ऽप्राधान्यलाभात्। सर्वनाम्नां च प्रधानपरामार्शित्वस्यौत्सर्गि-कत्वात्।

इदं त्वभ्युच्चयमात्रम्। प्राधान्यं यदि संज्ञित्वमेव, तदा पर-

स्पराश्रयः । अथ संकेतग्रहणकशास्त्रजन्यबोधे विशेष्यत्वम् । तन्न । तस्याकिञ्चित्करत्वात् । घटत्वविशिष्टो घटो घटशब्दवाच्य इत्यादौ विशेषणेऽपि शक्तिग्रहाच्च । मीमांसकानां नागृहीतविशेषणेतिन्यायेन विशेषणे एव शक्तिग्रहाच्च । मध्यगतानुबन्धानां ग्रहणस्योक्तरीत्याऽपि दुर्वारत्वाच्च ।

समाधानान्तरमाह—लोपश्चेति । बलवत्तर इति स्वार्थे तरप् । इत्संज्ञायां कृतायां णकारादीनामच्संज्ञालोपयोः प्राप्तौ लोपविधेर्बलवत्त्वात् लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले तेषामभावान्न संज्ञा । भूतपूर्वन्यायेनान्त्यसहितस्यादेः संज्ञासम्भवात् । अन्यथा वचनवैयर्थ्यात् ।

इदमपि न वास्तवम् । संज्ञाप्रवृत्तिकालसत्त्वस्य शक्तिग्रहेऽनुपयुक्तत्वात् । अत एव वृद्धिसूत्रे कैयटः—

सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्त्ततइति ।

अत एव "हलन्त्यम्" इतिसूत्रे "लस्येत्संज्ञा" इतिभाष्यादयः । तस्मात् पूर्वोक्त एव तात्पर्यमिति दिक् ॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

वृद्धिरादैच् ।

आकार ऐकार औकारश्च आदेशानादेशसाधारण्येन वृद्धिसंज्ञः स्यात् । प्रदेशा विधौ "वृद्धिरेचि" इत्यादयः । अनुवादे तु "वृद्धिर्यस्याचाम्" इत्यादयः । अत्र छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीत्यतिदेशाद् "अयस्मयादीनिच्छन्दसि" इति भसंज्ञत्वात्पदान्तनिमित्तककुत्वाभावः । जश्त्वोपयोगिनी तु पदसंज्ञाऽस्त्येवेति "वृद्धिरादैजदेङ्गुणः" इति संहितया पाठे जश्त्वं भवत्येव । यथा ससुष्टुभा स ऋक्वता गणेनेत्यत्रेति भाष्यम् । दृष्टान्ते कुत्वोपयोगिनी पदसंज्ञाऽस्ति, न तु जश्त्वोपयोगिनीति तु विशेषः । इह तपरत्वमैजर्थम् । तेन त्रिमात्रादीनां न संज्ञेति पूर्वमुक्तम् ।

नचैवं पदान्तत्वाभावाद्दत्वं न स्यादिति वाच्यम् । असन्देहार्थतया पूर्वशेषत्वस्यापि सम्भवात् । दकारस्य तत्कालग्राहकत्वमपि पूर्वं निर्णीतम् ।

स्यादेतत् । कृतमनयोः साधुत्वमितिभाष्यस्वरसाद् आदैच् इति समस्तमेव । अनयोः पदयोरिति तदर्थात् । यद्यपि वृद्धिः आत् ऐजिति पस्पशायां पृथक्पदत्वमप्युक्तम्, तथाऽपि तदभ्युच्चयमात्रम् । अनयोः सूत्रखण्डयोरिति व्याख्यानापत्तेः । तस्य च "वृधिरस्मै अविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात्स्त्रियां क्तिन्प्रत्ययः, आदैचोऽप्यक्षरसमाम्नाये उपदिष्टाः" इतिभाष्यविरुद्धत्वात् । चकाराध्याहारप्रसङ्गाच्च । तथा च समाहारे "द्वन्द्वाच्चुदषहान्ताद्" इति समासान्तस्य, इतरेतरयोगद्वन्द्वे

तु द्विवचनस्यापत्तिरिति, सत्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् समाहारद्वन्द्वस्यैव निर्दोषत्वात् । तत्र ज्ञापकं तु "प्रतेरंश्वाद-यस्तत्पुरुषे" इतिसूत्रे अंश्वादिगणे राजन्शब्दपाठः । प्रतेः परे अंश्वादयोऽन्तोदात्ता इति तदर्थः । "राजाहःसखिभ्यः" इति टचो नित्यत्वे तु चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं स्यात् ।

एवमपाच्चेत्यनुवर्तमाने "स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनाम-नाम च" इत्यन्तोदात्तविधौ अध्वशब्दोपादानमपि लिङ्गम् । "उ-पसर्गादध्वनः" इति समासान्तस्य नित्यत्वे अचैव सिद्धेः ।

केचित्तु "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ" इतिसूत्रे समा सान्तरहितमूर्द्धग्रहणमिह लिङ्गम् । द्विमूर्द्धा त्रिमूर्द्धा इत्यत्रान्तो-दात्तत्वविकल्पार्थं हि तत् । "द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्ध्नः" इतिसमासा-न्तस्य नित्यत्वे तु नान्त उक्तबहुव्रीहिरप्रसिद्ध एव स्यात् । द्वि-मूर्द्ध इत्यादेरकारान्तत्वात् । समासान्तानां समुदायावयवत्वा-त् । न च समासान्तानामुत्तरपदान्तावयवत्वद्वारा समासान्तत्वमि-त्यस्यापि भाष्यरूढत्वात् षप्रत्ययविशिष्टस्यापि मूर्द्धन्शब्देन ग्रहणं सम्भवत्येवेति द्विमूर्द्धस्त्रिमूर्द्ध इति अकारान्तएव बहुव्रीहौ विकल्पार्थं तदिति वाच्यम् । तत्पक्षस्याभ्युच्चयमात्रत्वात् । मूर्द्धस्वित्यपहाय बहुव्रीहिगर्भगुरुन्यासारम्भात्सूत्रकृत्संमतत्वाभावाच्च । न च द्वौ पादयति द्विपात् द्वयोर्दन्तान् द्विदतः पश्येति तत्पुरुषवारणाय बहुव्रीहिग्रहणावश्यकत्वे मूर्द्धसु इतिन्यास एव गौरवमिति क-थं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । समासान्तविशिष्टमूर्द्धशब्दसाहच-र्येण पाद्दच्छब्दयोरपि बहुव्रीह्यवयवयोरेव ग्रहणसम्भवे बहुव्री-हिग्रहणस्यानावश्यकत्वात् ।

एतेन " द्वित्रिभ्यां पाद्दन् " इतिसूत्रे बहुव्रीहिग्रहणमेवो-क्तपरिभाषाज्ञापकम् । अन्यथा पाद्दन्मूर्द्धस्वित्येव निर्दिशेत् ।

कृतसमासान्तशब्दप्रक्रमाच्च । बहुव्रीहिभिन्नं च समासान्तविरहादेव वारयिष्यते, इति कौस्तुभोक्तिर्निरस्ता ।

यथान्यासेऽपि षप्रत्ययान्ते उक्तसूत्रस्याप्रवृत्तेरुक्ततया तस्य लक्ष्यत्वमङ्गीकृत्य बहुव्रीहिग्रहणस्य ज्ञापकत्वोक्तेरसङ्गतत्वात् । लक्ष्यभेदाभ्युपगमेन ज्ञापकत्वोक्तेरसाम्प्रदायिकत्वात् ।

यदपि द्विदतः पश्येत्यत्र कथं दद्भावः, "पद्दन्नोमास्" इति सूत्रे तदन्तविध्यभावादित्याशङ्क्य ष्यङः सम्प्रसारणसूत्रस्थपूर्वपक्षन्यायेन "सिद्धं त्ववयवानन्यत्वात्" इत्याष्टमिकभाष्यवार्त्तिकन्यायेन चावयवस्य कार्यलाभादिति तत्रोक्तम् । तदपि चिन्त्यम् । शसादिषु परतः पूर्वेषां पादादीनां पदाद्यादेशविधानाच्छङ्कोत्तरयोरसङ्गतत्वात् ।

एतेन "द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः" इति षचं विहाय षप्रत्ययविधानमपि ज्ञापकम् । तद्धि षचश्चित्त्वसामर्थ्यलभ्यमन्तोदात्तत्वम् "बहुव्रीहौ प्रकृत्या" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरवत् "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु" इति अन्तोदात्तविकल्पमपि मा बाधिष्टेत्येतदर्थं विकल्पस्य क्वचित् सावकाशत्वे सत्येव सङ्गच्छते । अवकाशश्च समासान्तानामनित्यत्वएव लभ्यते । त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं गृणीषे इतियथा इत्यपि परास्तम् ।

द्विमूर्द्ध इत्यादौ कृतसमासान्ते तत्सूत्रस्य न प्रवृत्तिरित्युक्तत्वात् । चित्त्वसामर्थ्यलभ्यान्तोदात्तत्वस्य तद्विकल्पबाधकत्वशङ्कानुपपत्तेः । अस्तु वा तत्र विकल्पप्रवृत्तिः, तथाऽपि नोक्तज्ञापकत्वम् । चित्स्वरस्य " बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः " इतिपूर्वसूत्रविषये फलकसक्थो विशालाक्ष इत्यादौ चरितार्थत्वाद्विकल्पबाधकत्वानुपपत्तेः । न च " द्वित्रिभ्याम् " इति षचो यच्चित्त्वं तदचरितार्थमेवेति वाच्यम् । पूर्वसूत्रीयस्यैवात्रा-

नुवृत्तेः । अन्यथा प्रत्याहाराह्निके "आत" इति कप्रत्ययकित्त्वमाकारैकदेशस्यातो लोपो न भवतीत्यत्र न ज्ञापकम्, "तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः" इत्युत्तरसूत्रे चरितार्थत्वाद् इतिभाष्योक्त्यनुपपत्तेः । न चैवं षप्रत्ययविधानवैयर्थ्यमेव स्यादिति वाच्यम् । उक्तान्तोदात्तविकल्पस्य समासान्ताभावपक्षएव प्रवृत्तेर्ग्रन्थेऽत्रस्थापितत्वात् । "द्वित्रिभ्याम्" इत्यत्रापि षच्प्रत्ययविधाने चित्त्वबलल्भ्यान्तोदात्तत्वस्य निरपवादत्वात् द्विमूर्द्ध इत्यादौ तदेव स्यात् । षप्रत्यये तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेति वैषम्येन तत्सार्थक्यादित्याहुः ।

तत्रेदं चिन्त्यम् । समासान्ताभावपक्षएवोक्तान्तोदात्तविकल्प इति तावदाकरविरुद्धम् । यद्यत्र षच् स्यात्तदा नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । "द्वित्रिभ्याम्" इति विभाषाऽन्तोदात्तत्वं तु यदा समासान्तविधेरनित्यत्वात् द्विमूर्द्धेति समासान्ताभावः, तदा सावकाशम् । षे तु सति समासान्तपक्षेऽपि पक्षेऽन्तोदात्तत्वम् पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिरिति तत्रत्यभाष्यकैयटयोरुक्तत्वात् । तथा चोक्तकल्पनं निर्मूलत्वादेव हेयम् । मूर्द्धस्विति निर्देशस्योक्तज्ञापकत्वं तु भाष्यादावेव स्पष्टम् । अत एव मूर्द्धेष्विति न्यासानारम्भादुत्तरपदावयवाः समासान्ता इतिपक्षस्य सूत्रानभिमतत्वमिति निरस्तम् । समासान्ताभावपक्षेऽपि विकल्पप्रवृत्त्यर्थतया तादृशन्यासपरित्यागोपपत्तेः । अत एव षप्रत्ययविधानादपि तत्पक्षस्य सूत्रानभिमतत्वमित्यपास्तम् । समासान्तपक्षेऽप्यन्तोदात्तविकल्पार्थत्वात् ।

यदप्युक्तम्—"समासान्ताः" इतिसूत्रे समासान्तानां साक्षादेव समासान्तत्वमितिपक्षस्य भाष्ये व्यवस्थापितत्वात्

द्विधुरी त्रिधुरीत्यत्र " अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते " इतिवार्त्तिकानुरोधेन समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियतइतिपक्षस्य लिखितत्वेऽपि " समासान्ताः " इतिसूत्रे अकारान्ताद् द्विगोरित्युत्तरपदशब्दरहितवार्त्तिकपाठेन द्विधुरीत्यादेः साक्षात्समासान्तत्वपक्षेऽपि साधितत्वात् । वार्त्तिकगतोत्तरपदशब्दमात्रमूलकस्य समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वपक्षस्याश्रयेण द्विमूर्द्ध इत्यादावन्तोदात्तविकल्पप्रवृत्तिकल्पनमपेक्ष्य साक्षात्समासान्तत्वपक्षमाश्रित्य द्विमूर्द्ध इत्यादौ कृतसमासान्ते तद्विकल्पप्रवृत्तिर्नेत्येव कल्पयितुमुचितत्वादुक्तरीत्यैव गुरुसूत्रन्यासषविधानयोः सार्थक्यमिति ।

तदप्यसत् । तत्पक्षावलम्बनेन कृतसमासान्तेऽपि विकल्पप्रवृत्त्यैव भाष्याद्युक्तया गुरुन्याससार्थक्यात् । " सरूपाणाम् " इतिसूत्रे उत्तरपदान्ताः समासान्ता इतिपक्षस्यापि भाष्यसंमतत्वेन कैयटोक्तत्वाच्च । " गोस्त्रियोः " इतिसूत्रे " कपि प्रतिषेधः " इतिवार्त्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृता उक्तपक्षस्य साक्षादेव लिखितत्वाच्च ।

यदप्युक्तं " द्वित्रिभ्यां पाद्दन् " इतिसूत्रभाष्यपर्यालोचनया तत्पक्षस्य द्विमूर्द्ध इत्युदाहरणस्य च भाष्यानभिमतत्वं स्पष्टमेव । तथा हि । अकारान्तस्य ग्रहणे नकारान्तस्योपसंख्यानम्, नकारान्तग्रहणे त्वकारान्तस्य । उत्तरपदस्य कार्यित्वे समासान्ते कृते उत्तरपदे विधीयमानस्यान्तोदात्तत्वस्य प्रत्यये प्राप्त्यभावादित्युक्त्वा द्वितीयपक्षे उत्तरपदान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययोदात्तत्वम् । न चोत्तरपदान्तोदात्तत्वात्पूर्वमेव परत्वाट्टिलोप इति वाच्यम् । समासान्तात्पूर्वमेव परत्वादन्तोदा-

त्तप्रवृत्तेः । तदा च टिलोपप्राप्त्यभावात् । न च कृताकृतप्रसङ्गितया नित्यत्वात्पूर्वं समासान्तः । अन्तोदात्तस्यापि तथात्वात् । न च कृते समासान्ते उत्तरपदान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति, परत्वात् टिलोपेन बाधादिति वाच्यम् । लोपेन तन्निमित्तविघातेऽपि समासान्तेन तदविघातात् । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यत्वमिति स्वीकारादिति ।

तदपि चिन्त्यम् । किमत्र उत्तरपदान्ताः समासान्ता इतिपक्षो नास्तीत्यभिमतम्, किं वा द्विमूर्द्ध इत्यादौ नोक्तविकल्प इति । नाद्यः । यदा कृते समासे समासान्त इतिपक्षः, तदेयं सम्प्रधारणा, यदा तु समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियते इतिपक्षः तदा सम्प्रधारणैव नास्तीति कैयटेनैवोक्तत्वात् । नान्त्यः । तदुत्तरमेव हि कैयटेन व्याख्यातम्—

यदि नित्यः समासान्तः स्यात्तदा कार्यिविशेषसन्देहव्यावृत्तये प्रक्रमाभेदाय वा समासान्त एवोच्चार्येत । तदनुच्चारणात्तु समासान्तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते । तत्र यदा समासान्तो नास्ति तदा समासस्योत्तरपदस्य वा कार्यित्वे विशेषाभावः । यदा तु समासान्तः क्रियते तदा समासस्य कार्यित्वे समासान्तस्योदात्तत्वम् । यदाऽप्युत्तरपदस्य कार्यित्वम्, तदा परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः । तत्र टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि सिद्धम् । ननु प्रत्ययस्वरेण समासान्तस्य भाव्यम्, नैतदस्ति । बहुव्रीहिस्वरेण तस्य बाधात् । बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेनेति ।

अनेन च द्विमूर्द्ध इत्यादौ पाक्षिकोदाहरणत्वस्यापि लाभात् । अत एव षप्रत्यये पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेत्यपि कल्पनं निरस्तम् ।

यदप्युक्तम् । मूर्द्धसु बहुव्रीहौ” इति गुरुनिर्देशस्योक्तपक्षावलम्बनेन कथंचित् सार्थक्येऽपि षप्रत्ययविधानस्य तदसम्भवः ।

षचश्चित्त्वसामर्थ्यलभ्यान्तोदात्तस्य पूर्वसूत्रविषये चरितार्थस्य द्विमूर्द्ध इत्यादौ परेणान्तोदात्तविकल्पेन बाधसम्भवात् । न च चित्त्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरमेव बाधते न तूक्तविकल्पमित्यत्र विनिगमकाभावः । कक्षया कक्षा निमातव्येति-भाष्योक्तन्यायेन तत्सिद्धेः । पूर्वकक्षाप्राप्तानामुत्तरकक्षाप्राप्ता बाधका इति तदर्थात् । अत एव प्रथमकक्षाप्राप्तयोर्यण्गुणयोः सवर्णदीर्घः, तस्य च "अतो गुणे" इति तृतीयकक्षाप्राप्तं पररूपं बाधकम् । प्रकृतेऽपि प्रथमकक्षायां "समासस्य" इत्यन्तोदात्तत्वम्, द्वितीयायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, तस्य च षचश्चित्त्वसामर्थ्यलभ्यमन्तोदात्तत्वम् उक्तविकल्पश्चेति तृतीयकक्षागतं बाधकद्वयम् । तत्रापवादविप्रतिषेधे परत्वादन्तोदात्तविकल्प एव भविष्यतीति प्रकृतेन षचैव सिद्धेरिति ।

तदपि चिन्त्यम् । षचो विधाने तस्य च नित्यत्वे विकल्पस्य चित्स्वरनिर्मुक्तविषयाभावेन विप्रतिषेधायोगात् । समासान्ताभावपक्षे विकल्पस्य सावकाशत्वमित्युक्तौ तु तस्य समासान्तपक्षविषयकत्वे प्रमाणाभावात्समानविषयकत्वाभावेन तदयोगात् । नित्यविधेर्वैकल्पिकविधिविषये प्रवृत्त्यसम्भवात् । तथा च निरवकाशत्वादेव विकल्पसिद्धौ षप्रत्ययविधानं विकल्पस्य सावकाशत्वमाक्षिपत् तत्प्रयोजकतया समासान्तविधेरनित्यत्वं ज्ञापयतीति दिक् ।

नन्वत्र कुत्वप्राप्तिरेव नास्ति । लौकिकवैदिकशब्दानामेव व्युत्पाद्यत्वाद् इति चेत् अत्राहुः—

अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति ।

लौकिकत्वादादैच्छब्दस्य शास्त्रप्राप्तिरस्तीति सम्बन्धः । तत्र नित्यत्वादिति हेतुः । आदैच्छब्दस्य आकारादौ तद्भिन्ने च साङ्केतिकशक्तेः सत्त्वात् । नन्वेवं संज्ञाविधानवैयर्थ्यम् । अतः शक्त्यवच्छेदेनेति । स च शक्तिसङ्कोचः । इदं पदमेतदर्थं बोधयत्वितिव्यक्तिविशेषबोधकत्वप्रकारकेच्छाविशेष्यत्वमिति यावत् । संज्ञिनि उक्तेच्छायां विशेष्यतासम्बन्धेन विशेषणीभूते बोधे विशेष्यतासम्बन्धेन विशेषणीभूतायां व्यक्तौ विनियोगात् । उक्तसङ्केतज्ञानसहकारेण तद्विषयकशाब्दधीजनकत्वव्यवस्थापनात् । उक्तं च—

व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् ।
नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥
वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः ।
अकृत्रिमोऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥

तथा चात्र शास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव बोध्या इतिनियमार्थं संज्ञाविधानमित्यर्थः । नित्यत्वादित्युपपादयति— अनेकशक्तेरिति । अनेकास्मिन्ननेका वा शक्तिर्यस्य अर्थगतप्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षतया वक्तृतात्पर्यविषययत्किञ्चिद्व्यक्तिबोधनसमर्थस्य । न च "न कोपधायाः" इति पुंवद्भावनिषेधः । तद्धितवुग्रहणस्य तत्र वक्ष्यमाणत्वात् । अनेकविषया शक्तिर्यस्येति विवरणवाक्यं तु सप्तम्यर्थो विषयत्वमित्यभिप्रायकम् । अवच्छेदकभेदेऽपि लाघवादेकैव शक्तिः । औपाधिकभेदस्योपाधिभेदमात्रे पर्यवसानादित्याद्यः पक्षः । शक्तिभेदपक्षे द्वितीयः । ननु न सन्ति यदृच्छाशब्दा इति ऋऌक्सूत्रे वार्तिके व्यवस्थितत्वात्कथमेतत्—

अतः अनुकरणेति । नन्वनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायां

प्सुत्पनुत्पत्तौ पदत्वाभावात्कुत्वाप्राप्तिः । भेदविवक्षायां तु प्रदेशान्तरप्रयुक्तस्यैवादैच्छब्दस्यात्र प्रत्ययादाकारादीनामग्रहणात्संज्ञित्वानुपपत्तिः—अतः जातिशब्दत्वादिति । ऐकारादिव्यक्तिद्वये ऐजित्यनुगतप्रत्ययादैच्त्वम् ऐकारादिनिष्ठप्रातिस्विकजातिद्वयव्यापकः सामान्यविशेषः । द्रव्यत्वादिवदेतत्स्वीकारेऽपि बाधकाभावादिति । तन्न । देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकजातिविशेषैः सह साङ्कर्यात् । गुणगतजातौ तन्न दोष इत्यस्य निर्मूलत्वात् । अनुगतप्रत्ययस्य "आदिरन्त्येन" इत्येतत्सूत्रविहितसंज्ञौपाधिकत्वेनातिरिक्तविषयकत्वाभावाच्च ।

यदपि सिद्धान्ते व्यक्तिविशेषोपहितसत्ताया एव जातित्वस्वीकारादिहापि साऽस्तु । व्यक्तिविशेषाश्च स्वरूपसत्ताऽतद्भेदेनानुगतीकृताः ।

सत्तोपधायकास्तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ।

इति हरिवचनादिति, तदपि तथैव । तन्मतेऽपि जातिबाधकानामनुसरणीयत्वात् । कल्पकस्यापेक्षणीयत्वाच्च । न हि तार्किकाणामेव स कुलधर्मः । सौगतैरप्युपगमात् । तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ—

जात्योरतद्व्यावृत्त्योर्वा समाविष्टयोः परापरभाव एवेति । न चानुमापकजातीनां नानात्वस्वीकारपक्षे सङ्करोऽनवकाश इति वाच्यम् । तथाऽप्यतिरिक्तजातिकल्पने मानाभावात् । तस्मादनुकार्यनिष्ठैत्वादिजातिमेवादाय जातिशब्दत्वम् । ऐत्वादिसामान्यमस्तीति विवरणस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । कुत्वशब्देऽपि कुशब्दस्य तद्वर्गीयवर्णमात्रे संकेतितत्वेन तदुत्तरत्वप्रत्ययस्य कत्वादिजातिपञ्चकं वाच्यम् । प्रकृत्यर्थप्रकारस्य त्वशब्दार्थत्वात् । तथा च प्रकृते केतरासमवेतत्वे सति सकलककारसमवेतत्वरू-

पक्तत्वत्वेन कत्वोपस्थितौ बाधबलाच्चकारे कत्वजातेरापादयितुमशक्यत्वात् स्वाश्रयव्यक्तिद्वारैवाऽऽपत्तिपर्यवसानात् चकारस्य ककार आदेशः कुतो न भवतीति भाष्यार्थः । एवं सर्वत्रावसेयम् ।

स्यादेतत् । शाब्दबोधे प्रथमनिर्दिष्टमुद्देश्यम् परनिर्दिष्टं विधेयमिति सर्वसिद्धम् ।

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।
तच्छब्दयोगः पश्चात्त्वं साध्यत्वं च विधेयता ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः । तत्कथमत्र आदैजुद्देशेन वृद्धिसंज्ञा विधीयतइति चेत्, उच्यते । आदैच्शब्देन प्रदेशेषु व्यवहाराभावात् तस्य निर्ज्ञातार्थत्वात् वृद्धिशब्दस्य च वैपरीत्यात् उद्देश्यत्वासम्भवात् वृद्धेरेव संज्ञात्वे निर्णीते विपरीतानुपूर्वीकल्पनेन वृद्धिसंज्ञाविधानम् । न चैवं पौरुषेयत्वेन तस्याप्रामाण्यापत्तिः । शास्त्रतात्पर्यविषयत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽश्वाभिधानीमादत्तइत्यादेर्गर्दभाभिधान्यादिव्यावृत्तौ प्रामाण्यानापत्तेः । "ङः सि धुट्" इत्यादावुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति पञ्चम्या कल्पितस्य सप्तम्यन्ते सीतिशब्दे षष्ठ्यन्तत्वस्य तथात्वापत्तेश्च । मङ्गलार्थं चात्र वृद्धिशब्दस्य प्राक्प्रयोगात् । न चाचार्यस्य मिथ्याज्ञानवासनाराहित्येन दुरितसामान्यशून्यत्वात्तद्विशेषविघ्नाभावस्य सुतरां तत्र सत्त्वादलौकिकज्ञानवत्त्वेनास्मदादिवद्विघ्नसन्देहस्याप्यभावाच्च किमर्थं तदिति वाच्यम् । तथाऽपि परमकारुणिकतया सर्वसिद्धशिष्टत्वकस्वाचारविषयत्वेन हेतुना शिष्याणामभिमतकर्मारम्भसमये मङ्गलस्यावश्यकर्त्तव्यत्वानुमितिसिद्ध्यर्थं तेषामेवाऽऽनुषङ्गिकमङ्गलसम्पत्तिनिबन्धनस्वग्रन्थाध्ययनसिद्धिमूलकवैदुष्यवशात्

पूर्वोक्तरीत्याऽनेककर्माधिकारे यजमानस्य ऋत्विक्प्रयुक्तदृष्टादृष्टानेकफलसम्पत्त्यर्थं निष्कामकृतैश्च तैरेव कर्मभिरन्तःकरणशुद्धिद्वारा परमपुरुषार्थापवर्गसिद्ध्यर्थं च तदुपपत्तेः ।

यत्तु "व्यवहाराय नियमः" इतिपक्षे अत्र शास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव बोध्या इति यथाश्रुतमेव सम्यगिति । तन्न । विधिसमानानुपूर्वीकत्वस्य नियमेऽप्यपेक्षितत्वात् । प्राप्तार्थत्वेन तदितरव्यावृत्तौ तात्पर्यमित्येतावतैव तत्र भेदात् । अन्यथा "अदेङ्गुणः" इत्यादौ विपरीतानुपूर्वीकल्पनापत्तेः । व्रीहीनवहन्तीत्यादावपि व्रीह्युद्देशेनैवावघातस्य विधेयत्वात् ।

यदपि "यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते" इतिपक्षेऽपि कार्यकालपक्षमाश्रित्य "मृजेर्वृद्धिः" आदैचो भवन्तीत्यर्थाद् यथाश्रुतमेव साधु । तत्र च तपरत्वमनुपयुक्तमेव । भाव्यमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वाप्रसक्तेः । यथा ज्योतिष्टोमराजसूयादिशब्दानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः न तु वाक्यान्तरेण, तथा अस्मिन् पक्षे वृद्ध्यादिशब्दानामपि । "वृद्धिरादैच्" इति तु "इको गुणवृद्धी" इतिवत् पदोपस्थापकम् । उपस्थाप्यस्य संज्ञितया तु संज्ञासूत्रत्वव्यवहारः । न च "वृद्धिर्यस्याचाम्"इत्यादावनुवादे आदैचां सवर्णग्राहकत्वं स्यादिति वाच्यम् । तादृशलक्ष्याभावात् । अनेकशक्तिकल्पनापत्तेश्च । विधिवाक्यस्य प्राधान्यात्तत्र निर्णीतस्यैवार्थस्यान्यत्र ग्रहणाच्चेत्यादि ।

तदपि चिन्त्यम् । ऋकारस्थाने त्रयाणामादेशानां प्रसङ्गात् । अन्यथा विध्यर्थानिष्पत्तेः । अत एव "भाव्यमानत्वादैचो ग्राहका न भविष्यन्ति, नैतदस्ति, नह्यत्र संज्ञाविधावैचो भाव्यन्ते" इति कैयटः । "कार्यकालपक्षाश्रयेण शङ्का, यथोद्देशपक्षेण परिहारः" इति विवरणकृतः । तस्मादत्र यथोद्देशपक्ष एव ग्राह्यः ।

अत्रेदमवधेयम् । वृद्धिशब्दो वृद्धिशब्दवाच्ये लाक्षणिकः । न च तस्य प्रथममनुपस्थितिः । वृद्धिपदं किञ्चिदर्थवाचकमितिज्ञाने कश्चिदर्थो वृद्धिशब्दवाच्योऽस्तीति सामान्यतस्तदुपस्थितिसत्त्वात् । तस्याभेदः संसर्गः । तथा च आदैचो वृद्धिशब्दवाच्याभिन्ना इतिधीः । ततश्चास्यां बुद्धौ वाच्यत्वं यत्र विशेषणं स संज्ञी । वाच्यत्वे यद्विशेषणं सा संज्ञा । "इन्द्रो मरुत्वान्मघवा" इत्यादावप्ययमेव प्रकारः । एकपदशक्तिग्रहस्य प्रकारान्तरेणावश्यमपेक्षितत्वात् । तत्पर्यायमात्रशक्तिज्ञानशून्यस्य कोशादितोऽपि शक्तिग्रहाभावात् ।

यत्तु आकारादयो वृद्धिं प्रत्यभेदसंसर्गेण विशेष्या इति । तन्न । वृद्धिं प्रतीत्यस्य हि कोऽर्थः । वृद्धिशब्दं प्रति वृद्धिशब्दार्थं प्रति इति वा । नाद्यः । लक्षणां विना तदलाभात् । लक्षणां विनैवोपपत्तेरित्युत्तरग्रन्थासङ्गतेश्च । न च वृद्धिशब्दवाच्यं किञ्चिदस्तीतिज्ञाने शब्दस्य विशेषणत्वेनोपस्थित्या तस्य लक्षणां विनाऽपि लाभ इति वाच्यम् । स्वतन्त्रोपस्थितये तदावश्यकत्वात् । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः । वृद्धिशब्दस्य विशेषणतायामभेदस्य च संसर्गत्वे आदैचो वृद्धिशब्दाभिन्ना इतिबोधः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अयोग्यत्वात् । न च वाच्यत्वं संसर्गः । समविभक्तिकपदोपस्थाप्ययोर्भेदान्वयासम्भवात् । अत एव न द्वितीयः । न च वृद्धिशब्दवाच्यत्वस्याप्युक्तरीत्योपस्थितिसत्त्वात्तस्यैवाभेदेन विशेषणमस्त्विति वाच्यम् । तस्याप्यर्थविशेषं प्रति विशेषणीभूतत्वात् ।

वस्तुतस्तु शाब्दिकमतेऽपि पदस्यैव प्रकारताऽभ्युपगमाद् वाच्यत्वस्य च संसर्गत्वात् वृद्धिपदजन्यः सामान्यशक्तिग्रहमूलको बोधो वाच्यत्वसंसर्गक एव । तथा च वृद्धिपदजन्यायामुपस्थितौ संसर्गतापन्ने वाच्यत्वे पदार्थानामाकारादीनां कथमन्वयः ।

वाच्यत्वस्य पदजन्योपस्थित्यविषयत्वात् । अन्यथा पर्वतो वह्निमान्गुण इत्यपि स्यात् । संसर्गतापन्ने संयोगे गुणस्याभेदान्वयसम्भवात् ।

ननु वृद्धिशब्दस्य आदैज्वाचकताया अनेकशक्तेरितिन्यायेन सत्त्वाद् घटो नील इत्यादिवत्तदर्थस्यैवाभेदसम्बन्धेनादैचोरन्वय इत्युक्तग्रन्थाभिप्राय इतिचेन्, नैवम् । तथा सत्युद्देश्यतावच्छेदकाविधेययोरभेदापत्त्या निराकाङ्क्षत्वाद् घटो घट इतिवाक्यवत् । अत एव शब्दाश्रय आकाशमित्यादिवाक्ये आकाशपदं तद्वाच्यपरम् । व्युत्पन्नं प्रति तद्वाक्यानुपयोगादित्युपायादावुक्तम् ।

यदप्युक्तम् । लक्षणाऽङ्गीकारे विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणादोषम् उक्त्वा नामधेयत्वमुद्भिदादिपदानां व्यवस्थापितम् । तन्न स्यात् । नामधेयत्वेऽपि लक्षणायास्तुल्यत्वादिति । तदपि मन्दम् । गुणविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणायां गुणांशस्य तद्गतलिङ्गसंख्याकारकादेश्च प्रमाणान्तरानवगतत्वात् तत्सिद्ध्यर्थं विशेषणविधिकल्पनप्रसङ्गात् । नामधेयस्य तु श्रोत्रोपस्थितस्यैव नामार्थत्वाभावाद्वाच्यत्वसम्बन्धेन धात्वर्थयागान्वय इति न तदंशे विधिकल्पनमितिपक्षे शङ्काया एवानवकाशात् ।

नामलक्षणापक्षेऽपि उद्भिच्छब्दस्य तृतीयार्थे वाच्यत्वे तस्य धात्वर्थे यागेऽन्वयकल्पनेऽपि विशेषणविधिकल्पकत्वाभावेन लाघवात् । अन्यथा त्वत्पक्षे सोमेन यजेतेत्यादावपि मत्वर्थलक्षणाऽपेक्षया लक्षणां विनैव नामत्वसिद्धिरिति सोमादिपदमपि नामधेयमेव स्यादिति गुणविधिमात्रोच्छेद इत्यलम् पल्लवितेन ।

वृद्धिपदशक्तिज्ञानस्य चैतत्रितयवृत्तितत्तद्धर्मान्यतरप्रका-

रकज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकम् । न तु तदन्यतरप्रकारकत्वाभाववदवृत्तितदन्यतमप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वम् पुष्पवन्तपदस्येव सूर्यत्वप्रकारकत्वाभाववदवृत्तिचन्द्रत्वप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वम् । तत्र—

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ।

इति प्रमाणसत्त्वादत्र च तदभावात् । प्रत्युत "वृद्धिरेचि" इत्यादौ "एकः पूर्वपरयोः" इत्येकस्यैव विधेयत्वावगमात् । "वृद्धिर्यस्याचामादिः" इत्यादेश्च । नह्युक्तवर्णत्रयमव्यवधानेन कस्यचित् पदस्यादौ वर्त्तते । "मालादीनां च" इति विरोधाच्च । अन्यथाऽवृद्धत्वात् पूर्वसूत्रेणैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरासिद्धेः । एवमुत्तरत्रापि । इदमेव "प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः" इत्युच्यते । यत्र तु समुदायपर्याप्तशक्तिप्रमाणम्, यथा "उभे अभ्यस्तम्" इति, तत्र नावयवमात्रस्य वाच्यत्वम् । किं त्वेकवर्णादिविषयकत्वाभाववदवृत्त्यन्यवर्णविषयकत्ववज्ज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकम् । अत एव तत्र उभेग्रहणम् । अन्यथौत्सर्गिकत्वेन मिथोऽनपेक्षयोर्द्वयोरेव तत्संज्ञाप्रसङ्गात् । अतस्तात्पर्यग्राहकप्रमाणान्तरसत्त्वएव समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति सिद्धम् ।

प्रकृतमनुसरामः । ननु आदैचां स्वरूपेण वृद्धिसंज्ञा, उत तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमेन वृद्धिशब्देन ये विहितास्तेषामेव । नाद्यः । सर्वभास इत्यादौ "उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वापत्त्या समासान्तोदात्तत्वस्यासिद्धेः । तावती भार्याऽस्य तावद्भार्य इत्यादौ "वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्य" इति पुंवद्भावनिषेधापत्तेश्च । "आ सर्वनाम्नः" इत्यात्वं प्रति वतुपो निमित्तत्वात् । नान्त्यः । शालीयो मालीय इत्यादौ "वृद्धाच्छः" इतिच्छप्रत्ययासिद्धेः । आम्रमयं शालमयमित्यादौ

"नित्यं वृद्धशरादिभ्य" इति मयट्प्रत्ययानुपपत्तेश्च ।

किं च आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः इत्यत्र "उदीचां वृद्धादगोत्राद्" इति वृद्धलक्षणः फिञ् न स्यात् ।

यद्यपि "प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्" इति फिनाऽपीष्टसिद्धिः । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्"इति स्वरेऽपि भेदाभावात् । आम्रगुप्तायनीभार्य इत्यत्र प्रागुक्तसूत्रेण पुंवद्भावनिषेधस्तु नावश्यकः । "जातेश्च" इत्यतोऽपि सिद्धेः । "गोत्रं च चरणैः सह" इति पारिभाषितजातेस्तत्र सत्त्वात् । आम्रगुप्तायनेश्छात्रा इति वृद्धाच्छप्रत्ययविवक्षायां "फक्फिञोरन्यतरस्याम्" इति लुग्विकल्पेन आम्रगुप्तीयाः आम्रगुप्तायनीयाः इति द्वैरूप्यं तु सिद्धान्तेऽपि नेष्टम् । "फक्फिञोः" इत्यत्र यूनीत्यनुवृत्तेः । "शिवादिभ्यः" इत्यण्णन्ताद्यास्कशब्दाद् "अणो द्व्यचः" इति फिञ्, यास्कस्यापत्यं युवा यास्कायनिः, तस्यच्छात्रा यास्कीया यास्कायनीयाः इत्येव तत्रोदाहृतत्वादिति फिञो न कश्चिद्विशेषः । तथाऽपि प्राचामुदीचामिति आचार्यविशेषमतगर्भसूत्रस्वारस्यभङ्गात् । "ऋतो भारद्वाजस्य"इतिसूत्रे प्रकारान्तरेण समाधाने अयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितो भवतीतिभाष्योक्तेर्मतप्रच्यवस्यापि दूषणत्वात् ।

किं च फिन्पक्षे आम्रगुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्येऽर्थे छठकौ कुत्सने गम्ये इत्यर्थकेन "फेश्छ च" इतिसूत्रेण छठकोरप्रवृत्तौ आम्रगुप्तायनीयः आम्रगुप्तायनिकः इतिरूपद्वयं न स्यात् । वृद्धादित्यधिकारेण फिञ एव तत्रोपादानात् ।

यमुन्दश्च सुषामा च वार्ष्यायणि फिञः स्मृताः ।

इतिपरिगणनस्य पौरुषेयत्वात् । अन्यथा सौवीरगोत्र-

पदप्रत्युदाहरणत्वेन तैकायनिः इतिग्रन्थलेखनविरोधात् । उक्तत्रयमध्ये तैकायनिशब्दस्य तत्रापरिगणितत्वात् ।

अपि च आम्रगुप्तायनेरपत्यं युवा "प्राग् दीव्यतोऽण्" तस्य "ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः" इति लुकि आम्रगुप्तायनिः पिता आम्रगुप्तायनिः पुत्र इतिरूपद्वयं फिना न स्यात् । ञित्त्वाभावेनोक्तलुगप्रवृत्तेः । अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययोपसंख्यानस्य च ब्राह्मणगोत्रे प्रवृत्त्यभावात् । एवमेतत्पक्षे "मालादीनां च" इति व्यर्थं स्यात् । अवृद्धमित्येव सिद्धेः । एवं वृद्धिशब्दे तन्त्राद्याश्रयणेऽपि गौरवम् । संज्ञाया विधानं विहितानां च संज्ञेतिपरस्पराश्रयवारणाय सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाविज्ञानेऽपि गौरवमिति प्राप्ते उच्यते—

आदैचामविशेषेण वृद्धिसंज्ञा । उक्तदोषाप्रवृत्तेः । "उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च" इत्यत्रोत्तरपदाधिकारविहिताया एव वृद्धेर्ग्राह्यत्वात् सर्वभासादौ दोषाभावात् । अन्यथा सर्वः कारकः सर्वकारक इत्यादौ वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्वत उत्तरपदस्य सत्त्वादुक्तस्वरापत्तेः । उत्तरपदग्रहणमेव च तदधिकारविहितवृद्धिग्रहे लिङ्गम् । अन्यथा आदैज्मात्रस्योत्तरपदत्वाभावात्सामर्थ्यादेव वृद्धिमदुत्तरपदलाभे तद्वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात्सर्वपाञ्चाल इत्यादावेव तत्प्रवृत्तिः । "सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य" इति वृद्धेः । तावद्भार्येऽपि नातिप्रसङ्गः । वृद्ध्यात्मकतद्धितस्याभावेनाभेदान्वयानापत्त्या वृद्धितद्धितस्येत्येतावन्मात्रेणापि वृद्धेस्तद्धित इति षष्ठीसमासेन वृद्धिनिमित्तत्वलाभेऽपि निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्य ञकारणकारककाररूपेत्संज्ञाप्रतियोगित्वसम्बन्धेन वृद्धेर्निमित्तं यत्रास्ति अण् अञ् फक् इत्यादौ तस्यैव तद्धितस्य तत्र पुंवद्भावनिषे-

ध इतिव्याख्यानात् । आकारस्य च स्वरूपतो विधानेऽपि वतुप्रत्ययस्योक्तवृद्धिनिमित्तत्वाभावात् ।

न च अर्शसा भार्याऽस्येत्यत्र मत्वर्थाच्प्रत्ययोत्तरटाबन्ते अर्शसाशब्दे तद्धितस्त्रीप्रत्यययोरेकादेशस्य परं प्रत्यादिवद्भावात्तद्धितग्रहणेनापि ग्रहणात् तत्र वृद्ध्यात्मकस्तद्धितः सम्भवत्येवेति कथं निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्यमिति वाच्यम् । तथाऽप्यरक्तेतिपर्युदाससामर्थ्यात्कर्मधारयशङ्काऽनुपपत्तेः । रक्तविकारार्थकप्रत्ययस्य वृद्ध्यात्मकत्वाभावेन तत्र प्रसक्त्यभावात् ।

अन्ये तु वृद्धिशब्देन विहिताया वृद्धेर्यन्निमित्तमिति तस्यार्थः। वृद्धिशब्दे तन्त्राद्याश्रयणात् । तादृशी च ञ्णित्किन्निमित्ता सर्वैव वृद्धिः । न च वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्य इत्यादावतिप्रसङ्गः, अणो यथोक्तवृद्धिनिमित्तत्वादिति वाच्यम् । फलोपहितत्वस्य निमित्तशब्दार्थत्वात् । तत्र च "न य्वाभ्याम्"इति वृद्धिनिषेधात् । न च ऐचौ आदायात्रापि फलोपधानम् । स्वरूपेणैव तयोर्विहितत्वादित्याहुः ।

अपरे तु यावद्वृद्धिजननयोग्यत्वे सति किञ्चित्फलोपहितस्तद्धितो निमित्तशब्देन विवक्षणीयः । वैयाकरणभार्य इत्यादौ तु ऐज्भ्यामणो न फलोपधानम् । वृद्धिनिषेधसन्नियोगशिष्टयोस्तयोरण्निमित्तकत्वे मानाभावात् । निषेधप्रतियोगिवृद्धिनिमित्तकत्वेऽपि ऐजागमं प्रत्यणो निमित्तत्वायोगादित्याहुः ।

तदुभयमपि चिन्त्यम् । योग्यत्वं हि योग्यतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव । तच्चात्र शास्त्रमात्रगम्यतया ञित्त्वणित्त्वकित्त्वरूपमेव । फलोपधानमपि तद्रूपेणैव वाच्यम् । फलोपहितनिष्ठान्यथासि-

द्ध्यनिरूपकधर्मावच्छेदेन योग्यताग्रहनियमात् । तथा च वैयाकरणभार्य इत्यत्र कथं नातिप्रसङ्गः । अणो णित्त्वेन प्रकृत्यन्तरे वृद्धिरूपफलोपहितत्वात् । न च यत्प्रकृत्युत्तरं या अणादिव्यक्तिः प्रयुज्यते, तत्र फलोपधानं विवक्षितमिति वाच्यम् । यावद्वृद्धिजननयोग्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वापत्तेः । न हि दाक्षिरित्यादौ इञादिव्यक्तेः स्वप्रकृतिपुरस्कारेण तद्व्यक्तित्वेन फलोपधानविवक्षायामौपगवादिशब्दगतवृद्धौ तत्स्वरूपयोग्यत्वं ग्रहीतुं शक्यम् । अदन्तभिन्नानां तत्प्रकृतित्वाभावात् । धर्मान्तरेण योग्यत्वं धर्मान्तरेण च फलोपधानमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव विशेष्यभागवैयर्थ्यम् । क्वचित्फलानुपधाने योग्यताया एवाभावात् । एवं च क्वापि पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् । ञिदादिप्रत्ययत्रयमध्ये सर्वेषामन्यतमप्रकृतिकत्वनियमाभावात् । अत एव वृद्धिशब्दविहिताया वृद्धेर्निमित्तमित्यपि प्रागुक्तमतं परास्तम् । फलोपधानस्य योग्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वानियमेन तत्राप्युक्तदोषावतारादिति ।

तस्मादिदमत्र तत्त्वम् । अनिषिद्धवृद्धिप्रकृतिकत्वे सति वृद्धियोग्यत्वं वृद्धिनिमित्तत्वम् । तेन विशेष्यभागेन तावद्भार्ये विशेषणभागेन च वैयाकरणभार्येऽतिप्रसङ्गाभावः । इदं च विशेषणांशानुरोधेन प्रकृतिविशेषोत्तरतादृशतद्धितमात्रसाधारणमिति दिक् ।

इदमप्यत्रावधेयम् । "व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणाः" इतिदर्शने यद्गुणविशिष्टस्योच्चारणं तदन्यगुणभाजां संज्ञा । नन्वयं प्रसङ्गाद्गुणान्तरयुतानामपि संज्ञार्थं तपरत्वमिति वार्तिकमतम् । तपरसूत्रस्यात्र पक्षेऽनणामपि ग्राहकत्वमिति विध्यर्थत्वात् । वेदे ह्युदात्ते कर्त्तव्येऽनुदात्तोच्चारणे दृष्टादृष्टदोषदर्शनात्

नियमतो गुणानां भेदकत्वात् ।

भाष्ये तु "एकोऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति, अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णम्" इत्युक्तम् । तत्र जलत्वजात्यभिप्रायेणैक्यं न विवक्षितम् । व्यक्तिभेदादेवान्यत्वसंभवे गुणभेदप्रयुक्तभेदोदाहरणत्वानुपपत्तेः । अन्यो घट इत्युक्ते घटान्तरप्रतियोगिकस्यैव भेदस्य बोधात् ।

किं त्वेकभाजनस्थत्वेन तत्तदुपाध्यवच्छिन्नएव तत्र गुणान्तरयोगाद्भेदव्यवहार इत्यर्थ इति कैयटः ।

क्वचिदभेदकत्वापि । मुण्डेन चौर्ये कृते कुन्तलित्वावस्थायामपि चौरोऽयमिति व्यवहारात् । एतच्छास्त्रे तु किं न्याय्यमित्याकाङ्क्षायां सिद्धान्तमाह भाष्यकारः—

अभेदका एव गुणा इति ।

अत एवानुदात्त इत्यादि सङ्गच्छते । गुणरहितस्योच्चारयितुमशक्यत्वान्नान्तरीयकतयोच्चार्यमाणोऽपि गुणः प्रयत्नविशेषं विना न विवक्ष्यते। अन्यथा ह्युदात्तमेवोच्चारयेत् इति वाक्ये च न तूदात्तग्रहणं कुर्यादिति शेष एवकारस्यार्थ इति केचित् ।

अन्ये तु एकश्रुत्या सूत्रपाठः । अवच्छेदकत्वेनानुपात्तश्च स्वरूपमात्रेण सन्नपि गुणो न भेदकः। अरुणया क्रीणातीत्यादावेव तस्य अवच्छेदकत्वम्, न तु गां दद्यादित्येतावन्मात्रोक्ताविति निर्विवादत्वात् ।

भाष्ये च एवकारस्य "न त्वेकश्रुतिमुच्चार्योदात्तग्रहणं कुर्यात्" इति शेषे तात्पर्यम् । अन्यथा स्पष्टार्थमुदात्तग्रहणं न कुर्यादित्येव ब्रूयात् । हन्त्यादेशस्य वधेः स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते वध्यादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यते । "एकाच उपदेशे" इति सूत्रे एकाज्ग्रहणं च न कर्त्त-

ज्यमिति भाष्यासङ्गतेश्च । चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यतइति भाष्यविरोधाच्च ।

एतेन "स्थानेऽन्तरतमः" इतिवचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नेवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं यत्नाधिक्याद्विवक्षार्थमिति कैयटकल्पनमपास्तम् । चतुर्शब्दस्य अव्युत्पत्तिपक्षे "त्रः संख्यायाः" इति व्युत्पत्तिपक्षे तु उरन्प्रत्ययान्ततया "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इत्युभयथाऽप्याद्युदात्तत्वात् । अस्थ्यादीनामप्याद्युदात्तत्वाच्छेषनिघातेन इकारस्यानुदात्ततया तदादेशस्यानङोऽप्यनुदात्तत्वस्यैव प्राप्त्या उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं स्यादित्युदात्तग्रहणवैयर्थ्यंश्च । प्रत्युत यत्नाधिक्येऽप्यविवक्षाज्ञापकत्वापत्तिः । एकश्रुत्या सूत्रपाठे तु स्वरविशेषोपादानं विवक्षार्थमेवेत्यदोषः ।

यत्तु कौस्तुभे उदात्तग्रहणस्य स्वशब्दानुपात्तो गुणो न भेदक इति ज्ञाप्यम् उत यत्नविशेषविरहेण तथेति । नाद्यः । निपातनस्वरस्य विवक्षापत्तेः । नान्त्यः । उदात्तोच्चारणस्यैव विवक्षाहेतौ यत्नविशेषे स्थिते मूलशैथिल्येन ज्ञापकानुत्थानात् । स्वोपादानवैयर्थ्यप्रयोजकस्यार्थस्य ज्ञाप्यत्वानुपपत्तेरिति । तदसत् । एकश्रुत्या पाठ इत्यस्यैव ज्ञाप्यत्वात् । उपात्तगुणानां भेदकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् । भाष्ये तथैवोक्तत्वाच्च । उपादानं चात्र द्वेधा । स्वरूपेण शब्दविशेषावच्छेदकतया उदात्त इत्यादिशब्दैश्च ।

एतेन वैकल्पिकमैकश्रुत्यमङ्गीकृत्य "पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति" इतिन्यायेन तत्राद्युदात्तनिपातनं करिष्यते इत्युक्तम् । इह तु त्रैस्वर्येण सूत्राणां पाठमाश्रित्य स्वरूपेणोपात्तस्य गुणस्य नान्तरीयकत्वादविवक्षाप्रसङ्गादुदात्तग्रहणं

ज्ञापकमित्युक्तम् । अतो न पूर्वोत्तरभाष्ययोर्विरोध इत्यपास्तम् । गुणानां भेदकत्वस्याप्यवश्याश्रयणीयत्वात् । एकश्रुत्या सूत्र-पाठेनैव प्रकृतभाष्यस्य योज्यत्वात् । अत एव गुणभिन्नानां यवलानां संग्रहाय ग्रहणकशास्त्रेऽणुग्रहणं सङ्गच्छते । अत एवाष्टन आत्वे इदमस्त्यदाद्यत्वे च नानुनासिकः । इदं च स-र्वमेकश्रुत्या पाठपक्षं पश्चादुपन्यस्यता कैयटेनैव ध्वनितमि-त्यास्तां विस्तरः ।

अदेङ् गुणः २ ।

अकार एकार ओकारश्चाविशेषेण गुणसंज्ञः स्यात् । प्रदेशा विधौ "आद्गुणः" इत्यादयः । अनुवादे "अतो गुणे" इत्या-दयः । अन्यत्पूर्ववदूह्यम् ।

इको गुणवृद्धी ३ ।

गुणवृद्धिशब्दयोर्यत्र विधेयसमर्पकत्वं तत्र स्थानिविशे-षानभिधाने इक इति षष्ठ्यन्तं पदं स्थानिसमर्पकमुपस्थितं बो-ध्यम् ।

इदं च गुणवृद्धिशब्दयोः प्रकृतत्वेऽपि पुनर्गुणवृद्धिग्रहणात् शब्दव्यापाराश्रयेण लभ्यते । अन्यथा इक इत्येव ब्रूयात् ।

यत्तु तथाऽपि "इकस्तौ" इत्येव वक्तव्यम् । वस्तुत इक इत्येव । संपूर्णं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्य वृद्धिरित्यादैचौ यत्र विधीयेते गुण इति च अदेङौ तत्र इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते इति व्याख्यानात् । तत्र च लिङ्गम् "इतोऽत्सर्वनामस्थाने" इत्यत्र इद्ग्रहणम् । अकारस्य स्वरूपेण विधानेऽपि इक्पदोपस्थितौ त-द्वैयर्थ्यादिति, तच्चिन्त्यम् । सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानप-

रामर्शितया तच्छब्देन गुणवृद्ध्योर्ग्रहणानुपपत्तेः । औत्सर्गिकव्युत्पत्त्यनुसारेणैवापत्तेः कल्प्यत्वात् । उक्तलिङ्गस्य च ऋभुक्षिशब्दगतऋकारोकारव्यावृत्त्यर्थतयाऽन्यथासिद्धत्वात् । वाक्यानुवृत्तौ च तस्य विशिष्टार्थान्तरपरत्वेन प्रकृतार्थान्वयानुपपत्तेः । न च शब्दाधिकारेण निर्वाहः । पदमात्रे तदङ्गीकारात् । वाक्यार्थस्य परमतात्पर्यविषयतया तद्भङ्गस्यानुचितत्वात् । पदार्थस्य तु स्वातन्त्र्येण तदविषयतया वाक्यान्तरान्वयेऽपि तद्भङ्गाभावात् । तद्वाक्यार्थबुद्धावेतत्समभिव्याहारस्य प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । तत्तत्पदार्थान्तरनिरूपिताकाङ्क्षादिज्ञानान्तरकल्पने गौरवाच्च ।

इग्ग्रहणं किमर्थमिति भाष्यादिकं तु अवयवद्वारा सूत्राक्षेपपरम् । प्रधानाक्षेपे गुणाक्षेपस्यार्थसिद्धत्वात् । अत एव " प्राक् कडारात्समासः " इत्यत्र प्राग्वचनं किमर्थमितिभाष्ये अवधित्वद्योतकाक्षेपद्वारेणावधेरप्ययमाक्षेप इति कैयटः । गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादितिभाष्यादिस्वरसाच्च ।

एतेन सम्पूर्णसूत्रद्वयानुवृत्तिसामर्थ्यपरतया उक्तग्रन्थं व्याख्याय पूर्वोक्तव्याख्याने शब्दस्वारस्याननुगुणत्वदोषोद्भावनमपास्तम् । विपरीतत्वात्स्वरसस्येति दिक् ।

इदं च सूत्रं न विध्यात्मकम् । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यात् । नाप्यधिकारः । तथा सति नञोऽप्यत्रैव पाठापत्तेः । प्रतियोगिभूतयोर्गुणवृद्ध्योरत्रोपादानं निषेधस्य तूत्तरत्रेतिवैषम्ये बीजाभावात् । इकृस्थानिकगुणवृद्धिनिषेधस्योत्तरत्र विधेयतयोपस्थितिसिद्ध्यर्थत्वे विशिष्टस्यैवाधिकर्त्तुमुचितत्वात् "सर्वस्य द्वे" इत्यादिवत् । "प्रत्ययः" "परश्च" इत्यादौ विभज्य पाठस्तु विधेयभेदादुपपन्नः । आद्येन प्रत्ययसंज्ञा विधीयते परेण तु

प्रकृत्यपेक्षया परत्वमिति । तस्मात्परिभाषैवेयम् ।

एतदुपस्थितौ लिङ्गं च गुणवृद्धिशब्दाभ्यां तद्विधानं स्थान्यन्तरानिर्देशाभावविशिष्टम् न तु गुणवृद्धिपदमात्रम् । "अचो ञ्णिति" इत्यादावतिप्रसङ्गादित्यग्रे निरूपयिष्यामः ।

उदाहरणं चेता स्तोता कर्त्ता अचैषीत् अस्तौषीत् अहार्षीत् इति । प्रत्युदाहरणं तु याता ग्लायति उम्भिता इति । अत्र आकारस्य अकारः ऐकारस्य एकारः मकारस्य स्थानसाम्यादोकारश्च गुणो मा भूत् । यद्वार्त्तिकम्—

इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् इति ।

स्यादेतत् । पचतीत्यादौ धात्वकारस्य शपमाश्रित्य "पुगन्तलघूपधस्य" इति, प्रत्ययाकारस्य च "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति तिपमाश्रित्य गुणे कृतेऽपि विशेषाभावः । न च चिकीर्ष अक इतिस्थिते अकारस्य वृद्ध्यापत्तिः । "ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन" इति वार्त्तिकोक्त्या अतो लोपस्य बलवत्त्वात् । सिद्धान्तेऽपि "अचो ञ्णिति" इति वृद्धेर्निर्दिष्टस्थानिकत्वेन उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या उक्तरीत्यैव समाधेयत्वात् । अयासीदित्यादौ तु आकारस्य "सिचि वृद्धिः" इति वृद्धावपि न दोषः । "यमरमनमातां सक् च" इति सगिड्भ्यां परत्वेन तद्बाधाच्चेति केचित् ।

येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात्तद्बाध इत्यन्ये ।

याता वातेत्यादौ गुणस्तु गापोष्टकः कित्त्वेन ज्ञापकेनैव वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणमितिपक्षप्रस्तावोक्तरीत्या निरस्त एव । अन्यथा द्वयोरकारयोः पररूपेणैव सिद्धौ आतोलोपप्रवृत्त्यर्थकित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतो लोपेन तु न तत्र निर्वाहः । "अ-

नुदात्तोपदेश" इत्यत उपदेशपदानुवृत्त्या आर्द्धधातुकोपदेशकाले यददन्तं तस्यैव लोपविधानात् । गाधातोस्तु टप्रत्ययोत्पत्तिवेलायामादन्तत्वात् । अन्यथा गत इत्यादौ मकारलोपे कृतेऽदन्तत्वेन लोपापत्तेः ।

अथात्र आभीयत्वेन मलोपादेरसिद्धत्वमाश्रीयेत, तथाऽपि अय पय गतावित्याभ्यां क्विपि अत् पत् इतिरूपं माधवादिसंमतं न सिद्ध्येत् । "लोपो व्योः" इत्यस्य आभीयत्वाभावात् । नचैवं धिवि प्रीणने कृवि हिंसाकरणयोश्चेत्येतयोरिदित्त्वान्नुमागमे "धिन्विकृण्व्योर च" इति वकारस्याकारादेशे उप्रत्यये च कृते अतो लोपो न स्यात्, उप्रत्ययोत्पत्तिवेलायामदन्तत्वाभावादिति वाच्यम् । उप्रत्ययवेलायामेव तत्संनियोगशिष्टतया अस्यापि बुद्ध्यारोहात् इति केचित् ।

यौगपद्येऽपि उप्रत्ययोपदेशवेलायामदन्तत्वं नास्त्येवेत्येतदस्वरसेन निर्देशक्रमात्प्रथममत्वं ततश्चशब्दाकृष्ट उप्रत्यय इत्यन्ये।

तस्मादाकारनिवृत्त्यर्थं नैतत्सूत्रमारभ्यम् ।

नापि ऐज्निवृत्त्यर्थम् । ऐकारोपदेशसामर्थ्यादेव तद्वारणात् । अन्यथा एकारमेवोच्चारयेत् । न चैवमायादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । गुणं प्रति ह्यैकारोपदेशः स्ववैयर्थ्यापत्त्या बाधकः आयादेशे तु ऐकार एव निमित्तमिति वैषम्यात् । तदाहुः—

यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति ।

न च ग्लाय् इत्येव पठितुं शक्यम् । त्वया ग्लायते इत्यादौ यकारद्वयापत्तेः । आदन्तत्वाभावे जग्लावित्यादेरसिद्धेश्च । नन्वेवम् "आदेच उपदेशेऽशिति" इत्यात्वमपि बाध्येत ।

एङन्तत्वोपदेशेऽपि आत्वसम्भवेन ऐजुपदेशस्य तन्निमित्तत्वाभावात्। शिति प्रत्यये गुणस्य शित्त्विन्ने त्वात्वस्य ऐज्विरोधित्वे तुल्ये ऐजुपदेशेन गुण एव बाध्यते न त्वात्वमिति विनिगन्तुमशक्यत्वात्। धेट् पानइत्याद्येङन्तेषु आत्वविधेरपि सावकाशत्वात्। आत्वविधावेज्ग्रहणस्य तु "मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च" इत्युत्तरार्थत्वात्। वार्त्तिकमते एजन्तानां दीङादीनामात्वविधानस्य घुसंज्ञासूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्।

अत्र कैयटादयः। "न ध्याख्या" इतिसूत्रे कृतात्वस्य ध्यायतेर्निर्देश एव आत्वं न बाध्यतइत्यत्र विनिगमक इति।

यत्तु एज्ग्रहणसामर्थ्यादप्यात्वं भवति। न हि तस्योत्तरार्थत्वं शङ्क्यम्। भाष्यमते "मीनाति" इतिसूत्रेण गुणवृद्धिनिमित्ते प्रत्यये विवक्षिते सत्युपदेशावस्थायामेवात्वं विधीयते न तु गुणवृद्ध्योः कृतयोरितिसिद्धान्तात्। अन्यथा दाय इत्यत्र इकारान्तत्वाद्धञं बाधित्वा अच् स्याद्, ईषदवदान इत्यादौ "आतो युच्" न स्यात्, अवदाय इति "श्याद्व्यध" इति आदन्तत्वलक्षणो णश्च न स्यात्। इदं च एङ्निमित्तप्रत्ययविवक्षायां दीङादीनामात्वविधानेनापि सिध्यति। न च ञितां णितां च प्रत्ययानां वृद्धिनिमित्ततया एङ्निमित्तत्वं नास्तीति घञ्णिजादिविवक्षायामात्वं न स्यादिति वाच्यम्। वृद्ध्या गुणबाधेऽपि तेषां गुणं प्रति स्वरूपयोग्यत्वानपायात्। एज्विषये प्रागेवात्वाभ्युपगमे फलोपधानविवक्षायामसंभवादिति। तन्न। अपवादविषयपरिहारेणैवोत्सर्गप्रवृत्त्या णिजादेरेचं प्रति स्वरूपयोग्यत्वे मानाभावात्। तस्मादैचो न गुण इति सिद्धम्।

नापि व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्। "सप्तम्यां जनेर्डः" इति डप्रत्ययस्य डित्करणेन व्यञ्जनस्य गुणो न भवतीतिज्ञापितत्वा-

त् । अन्यथाऽर्द्धमात्रिकव्यञ्जनस्थाने अकारे गुणे मातृके कृते प-
ररूपेण सिद्धौ तद्वैयर्थ्यात् । न च नकारस्य सानुनासिक एवा-
कारो गुणः स्यादिति वाच्यम् । पर इत्येव सिद्धे रूपग्रहणस्य
यद्गुणविशिष्टं परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादित्येतदर्थत्वात् ।
अत्र भाष्यम्—

डित्करणं न ज्ञापकम् ।

"अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इत्यनेन "गमश्च" "अन्ता-
त्यन्ताध्वदूरपार" इतिप्रकरणाधीतेन वार्त्तिकेन गमेरपि
डप्रत्ययस्य वाच्यत्वात् । तत्र च गुणस्वीकारे मकारस्य
स्थाने ओष्ठस्थानतया ओकारस्य गुणस्यापत्तौ नगोऽग इत्या-
दीनामसिद्धेः ।

यद्यपि "सप्तम्यां जनेर्डः" इतिप्रकरणादन्यत्रैवायं डप्र-
त्ययः, तथाऽपि "जनेर्डः" इतिप्रकरणे "अन्येष्वपि दृश्यते
इतिसूत्रस्थापिशब्दगर्भित एवार्थो वार्त्तिकेनोक्तो न त्वपूर्वः ।

अस्तु वा तद्वार्त्तिकमेव व्यर्थमिति भाष्याभिप्रायः इति
केचित् ।

ननु "गमेर्डोः" इति डोप्रत्ययविधानं मकारस्य ओकारो
गुणो न भवतीति ज्ञापकम्, अन्यथा क्विचैव गुणे कृते गोरूप-
सिद्धेः, यद्वा इदमेव व्यञ्जनस्य गुणाभावज्ञापकं स्यादितिचेन्,
नैवम् । मकारस्थाने सानुनासिकस्य अकारस्य व्यावृत्तये डो-
प्रत्ययविधेः सार्थक्यात् ।

अथ तथाऽपि "तनोतेर्डउः सन्वच्च" इति डित्करणं
ज्ञापकं व्यञ्जनस्य गुणो न भवतीति । अन्यथा नकारस्य गुणे-
न प्रत्ययाकारेण सह पररूपेण च सिद्धौ तस्य वैयर्थ्यात् ।

किं च स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे चेता अचैषीदित्यादौ

चरितार्था गुणवृद्धिविधयः केवलस्थानकृतान्तर्येण व्यञ्जनादिषु न प्रवर्त्तिष्यन्ते । न चैवं नेता अनैषीदित्यादौ स्थानगुणप्रमाणैस्त्रिभिरान्तरतम्यात्तत्र चारितार्थ्ये, ह्रस्वे तत्प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । "मृग्रस्यदः क्मरच्" इति कित्करणेन प्रमाणत आन्तर्यस्याविवक्षितत्वज्ञापनात् । न च ईहिता ईशितेत्यत्र कण्ठ्यतालव्ययोर्विवृतयोश्च हकारशकारयोः स्थानगुणाभ्यामान्तरतम्याददेतौ स्यातामिति वाच्यम् । ऊष्मणामीषद्विवृतत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । इकारादीनां विवृतत्वमेव । एकारादीनां विवृततरत्वस्य शिक्षान्तरोक्तत्वेऽपि सूत्रभाष्याद्यसंमतत्वात् । उक्तकित्त्वेन इकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाद्वा । तस्मादात्संध्यक्षरव्यञ्जनानां गुणवृद्ध्योरभावस्योक्तरीत्यैव सिद्धौ सूत्रमेतद्व्यर्थमिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु "क्ङिति च" इतिसूत्रे निषेध्याया वृद्धेरिग्लक्षणत्वसंपादनायेदम् । न ह्येतत्परिभाषां विना इग्लक्षणगुणवृद्धिनिषेधः शक्यः । प्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धेः । सति त्वस्मिन् इक इतिशब्दमुच्चार्य विहितत्वलक्षणमिग्लक्षणत्वं प्रसिद्ध्यति । तत्रत्यचकारस्य इतिशब्दार्थकतया तदर्थलाभात् । न च तदविशेषितयोरेव तयोः स निषेधोऽस्त्विति वाच्यम् । "नडादिभ्यः" फकि लैगवायन इत्यत्र ओर्गुणस्यापि निषेधापत्तेः । न च विधानसामर्थ्यम् । औपगव इत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् । पौरोहित्यमित्यादौ तु यकि परे "किति च" इति आदिवृद्धिर्भविष्यत्येव । विधानसामर्थ्यात् । निषेधस्य तद्धितभिन्ने किति चरितार्थत्वात् । अत एव इक्स्थानिकगुणनिषेधेनापि न निर्वाहः । उक्तगुणस्य उकारस्थानीयतासत्त्वात् । तस्मान्निषेधे प्रतियोगितावच्छेदकीभूतमिग्लक्षणत्वं तत्प्रसिद्ध्यर्थमिदम् ।

गुणवृद्धी पुनः सर्वत्रैव तद्व्यतिरेकेणापि इक्स्थानिके एव पर्यवस्यतः ।

तथा हि । "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" "जुसि च" इति गुणश्च अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यवर्णे प्राप्तौ पूर्वोक्तज्ञापकवशादिक्ष्वेव विश्राम्यतः । "मिदेर्गुणः" "पुगन्तलघूपधस्य च" इत्यादिषु तु स्थान्यपि निर्दिष्ट एव । मिद इर्मिदिस्तस्य गुणः । पुकि अन्तः पुगन्तः । पुकीति विषयसप्तमी । पुकि विवक्षिते सति योऽन्त इत्यर्थः । तेन पुगव्यवहितपूर्ववर्त्तिन इति पर्यवसितम् । लघ्वी चासावुपधा चेति कर्मधारयः । ततः पुगन्तश्च लघूपधा चेति समाहारद्वन्द्वे क्लीबत्वम् । वापयतीत्यादौ त्वादन्तसन्निपातकृतस्य पुकस्तद्विघातकगुणाप्रवर्त्तकत्वात् । "ऋच्छत्यृताम्"इत्यत्रापि ऋशब्दऋच्छब्दयोर्द्वन्द्वः, ऋच्छतिशब्दस्य ऋकारेण षष्ठीसमासं कृत्वा पूर्वपदे तत्पुरुषगर्भे उत्तरपदे द्वन्द्वगर्भो द्वन्द्वः ।

यद्वा उक्तरीत्या पूर्वपदे तत्पुरुषगर्भे ऋकारेण ऋच्छशब्देन च त्रिपदो द्वन्द्वः । तेन ऋच्छतेर्ऋकारस्य स्थानित्वलाभः । आरिवानित्यादौ गुणसिद्ध्यर्थमृधातोः संग्रहाय मध्ये चतुर्थोऽपि ऋकारः प्रश्लेष्यः । अन्यथा क्सोः कित्त्वसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । प्रश्लेषे तु विशिष्य विधानसामर्थ्याद् गुणसिद्धिः । "ऋदृशोऽङि" इत्यत्र "उरङि गुणः"ततो "दृशः" इति पृथग्योगः । उरित्यनुवृत्त्या व्यधिकरणषष्ठ्या च दृशिसंबन्धिन ऋकारस्य गुण इत्यर्थः । "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः" इत्यत्र योगविभागः । "स्थूलदूरयुवह्रस्वानां यणादिपरम्"इत्येको योगः । "क्षिप्रक्षुद्रयोः पूर्वस्य च गुणः" इति द्वितीयः । युवपर्यन्तानां लकाररेफवकाराणां

स्योत्तरवर्त्येकारेण सह लोपे "ओर्गुणः" इत्युकारस्य गुणे अवादेशे च स्थवीयान् दवीयान् इत्यादि सिद्धम् । यण आदिर्येणादिः ततः परमिति समासः । तेन क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदी रेफपूर्वौ पकारदकारौ, ततः परस्य रशब्दस्य लोपस्ताभ्यां पूर्वस्य इकारस्य उकारस्य च गुण इत्यर्थः ।

एवं गुणमात्रमिक्षु विश्रान्तम् । "मृजेर्वृद्धिः" इत्यत्र तु अचः इत्यपकृष्य मृजेः संबन्धिनः अचो वृद्धिः स्यात् । ततो "ञ्णिति" इति । अच इत्यनुवृत्त्या यथान्यासवदेवास्य योगस्यार्थः । अमार्ट् इत्यादौ अटो वृद्धिस्तु न भवति । लादेशोत्तरमडितिपक्षे परत्वाद्वृद्धेः प्रवृत्तेः । सकृदेव शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् । यदा तु लावस्थायामेवाट्, न चैवमध्यैयातामित्यत्र अधि आ इ आतामितिस्थिते "अचि श्नुधातुभ्रुवाम्" इति इयङं बाधित्वा "एरनेकाचः" इति यण् स्यात्, आटो धात्वाद्यवयवत्वेनानेकाच्त्वादिति वाच्यम्, "एरनेकाचः" इति विभज्य "इणो यण्" इत्यनुवर्त्य अनेकाचश्चेद्यण् तर्हि इण एवेतिनियमेन तद्वारणादितिपक्ष आश्रीयते, तदा "क्ङिति च" इति निषेधाद् वृद्धेर्लावस्थायां दुर्लभत्वेनान्तरङ्गत्वादडागमस्यैवोत्पत्त्या तस्य वृद्धिप्रसङ्गेऽपि "अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य" इति परिभाषया समाधानसंभवात् ।

तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु अङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाज्विशेषणात्प्रत्यये परे तद्विधानात् । अव्यवहितप्रत्ययाभावेनैकवर्णव्यवधानेऽपि ऋकारस्यैव वृद्धिर्न त्वटः । अनेकव्यवधाने प्रवृत्तौ मानाभावात् । "येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्" इतिन्यायात् । "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इत्यत्रापि अचिकीर्षीदित्यकारवृद्धिनिषेधार्थं नैतत्सूत्रम् । अल्लोपस्य वि-

प्रतिषेधेन बलवत्त्वस्य उक्तत्वात् । आकारेऽप्युक्तः समाधिः । एजन्तं तु नास्त्येव । अनैमित्तिकस्य आत्वस्य प्रागेव प्रवृत्तेः । रैनौग्लौशब्दानामाचारक्विबन्तानां वृद्धिसत्त्वासत्त्वयोर्न विशेषः ।

न च उदवोढामित्यत्र पूर्वं ढलोपे तत्र ओदन्तत्वाद् वृद्धिप्रसङ्गः । तस्यासिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः, ततो ढलोपः, "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्यसिद्धत्वान्न ओदन्तत्वमितिसमाधानात् । न च गोशब्दात्क्विपि अगवीदित्यत्र वृद्धिनिषेधार्थः । "ऋत इद्धातोः" इत्यतोऽनुवृत्तेन धातुना सिजाक्षिप्तस्य धातोरभेदेन विशेषणाद्धातुरेव यो धातुर्न तु कथंचित्प्रातिपदिकमितिव्याख्यानादिति कौस्तुभे ।

माधवस्तु कविविधुपितृशब्दानां क्विपि लुङि अकवायीत् अविधावीत् अपितारीदित्याह ।

तस्यायमाशयः—धातुरेवेत्यस्य कोऽर्थः, प्रत्ययान्तरेऽपि धातुसंज्ञक एव, धातुत्वानिबन्धनप्रत्ययप्रकृतित्वाभाववान्वा । नाद्यः। तत्र हि भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रत्ययत्वसाक्षाद्व्याप्यो धर्मो निवेश्यते उत कथञ्चित्प्रत्ययत्वव्याप्यः । न प्रथमः । तिङ्त्वाद्यवच्छिन्नभेदवति कृत्प्रत्ययादौ क्विबन्तस्यापि धातुत्वात् । नान्त्यः । तिप्त्वावच्छिन्नभिन्ने तसादावपि तस्य धातुत्वात्तद्व्यावृत्तेरभावात् । न द्वितीयः । क्विबन्तानां हरतिकरोत्यादीनां स्वादिप्रकृतित्वेन व्यावृत्त्यापत्तेः । न च तुग्विशिष्टानामेव स्वादिप्रकृतित्वमिति वाच्यम् । तावताऽपि धर्मिभेदानुपपादनात् । लू इत्यादिक्विबन्तसमानाकाराणां शुद्धल्वादीनामप्यलावीदित्यादौ वृद्ध्यनापत्तेश्च । न च प्रातिपदिकत्वानुत्तरधातुसंज्ञाकइति वाच्यम् । "उपदेशे एवानुष-

न्धस्लोपे कृते ततो धातुसंज्ञा" इतिग्रन्थदर्शनाद्धातुप्रत्ययभिन्नत्वे सत्यर्थवत्त्वोत्तरमेव हूप्रभृतीनामपि धातुसंज्ञत्वात् । अनुबन्धसत्त्वासत्त्वयोस्त्वकिञ्चित्करत्वात् ।

अथौपदेशिकधातुग्रहणार्थं द्वितीयधातुग्रहणमिति नामधातुव्यावृत्तिरितिकैयटोक्त्यनुसारेणोच्यते, तथाऽपि इगन्ते क्विबन्तधातौ सिचि वृद्धिर्वारयितुं न युक्ता । इक्परिभाषारम्भे तस्या इष्टतया तदनारम्भेऽपि तथात्वात् । तादृशस्यैवार्थस्य प्रकारान्तरेण साधनीयत्वात् । तस्मादोकारान्तव्यावृत्त्यर्थमेव यतनीयमितिस्थिते केचित्तावदाहुः—

धातोरितिवद् " ओतः " इत्यप्यनुवर्त्त्य ओदन्तस्य धातोश्चेद् वृद्धिर्भवति तर्हि धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति व्याख्येयमिति । तच्चिन्त्यम् । नामधात्वन्यस्य ओदन्तस्य धातोरप्रसिद्धेः । तेषामात्वस्य प्रागेव प्रवृत्तेः । ओदन्तत्वोपलक्षितस्य आकारान्तत्वदशायां वृद्धौ सत्यामसत्यां वा विशेषाभावस्योक्तत्वात् । तस्माद् " नेटि " इत्यत्र नेतियोगं विभज्य "ओतः" इत्यनुवर्त्य ओकारान्तस्य वृद्धिनिषेधः ।

यद्वा बहुलग्रहणमनुवर्त्त्य ओदन्तस्य वृद्ध्यभावो बाहुलकेन साधनीय इत्येव तावद्रमणीयम् । एवं हलामपि न सिचि वृद्धिप्रसङ्गः । येननाप्राप्तिन्यायेन हलन्तलक्षणवृद्धेस्तावद्बाधकत्वसम्भवात् । न चैवमकोषीदमोषीदित्यादौ " वदव्रजहलन्तस्याचः " इति वृद्धेः " नेटि " इति निषेधेन निरपवादत्वात् "सिचिवृद्धिः" इतिसूत्रेण हलो वृद्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । वृद्धिमात्रस्य " नेटि " इति निषेध इत्यभ्युपगमात् । तस्मात् " क्ङिति च " इति निषेधे इग्लक्षणत्वस्य वृद्धिविशेषणत्वलाभार्थमियं परिभाषेति सिद्धम् ।

अथ तथाऽपि कृतं छिन्नमित्यादौ "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति पुगन्तेतिगुणस्य च निषेधाय गुणग्रहणमेवास्तु, न तु वृद्धिग्रहणम् । न च मृष्ट इत्यादौ वृद्धिनिषेधाय तस्या इग्लक्षणतां सम्पादयितुं तदिति वाच्यम् । "मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते" इति भाष्योक्त्या "अजादौ क्ङिति वा" इतिवचनस्य "मृजेर्वृद्धिः" इत्येतदुत्तरमावश्यकतया तत्र "अजादौ क्ङिति" इतियोगं विभज्य क्ङिति चेद्भवत्यजादावेवेतिनियमेन तद्व्यावृत्तेः साध्यत्वादितिचेत्, अत्राहुः—

णू स्तुतौ धू विधूनने इति कुटादिपठितयोर्लुङि अनुवीत् अधुवीदितिरूपमिष्टम् । तत्र "गाङ्कुटादिभ्यः" इति ङित्त्वातिदेशेन "क्ङिति च" इति सिचिवृद्धेर्निषेधार्थं तस्या इग्लक्षणत्वसंपादनाय वृद्धिग्रहणमिति ।

स्यादेतत् । अन्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वात्सिच्परस्मैपदेत्युभयसापेक्षबहिरङ्गवृद्ध्यपेक्षयाऽन्तरङ्गस्योवङो वृद्धेः प्रागेव प्रवृत्तौ हलन्तत्वाद् "नेटि" इति वृद्धिनिषेधस्सिद्ध एव । न च "सिच्यन्तरङ्गं नास्ति" इतिसिद्धान्तान्नैवमिति वाच्यम् । तस्य निर्युक्तिकत्वात् । न चैवमचैषीदित्यादौ अन्तरङ्गत्वात्सिचि वृद्धिं बाधित्वा गुण एव स्यादिति वाच्यम् । तस्यैव वृद्धिसंभवेनेष्टापत्तेः । पूर्वपक्षे वृद्धेरिकूस्थानिकत्वे नियमाभावात् । उक्तपरिभाषायां वृद्धिग्रहणानुपादानस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ।

नन्वस्तौषीदित्यादौ गुणस्य न वृद्धिसंभवः । ओकारान्ते वृद्धिनिषेधस्य स्थापितत्वात् । बाहुलकेनानिगन्तस्य वृद्धिर्नेतिपक्षे तु पूर्वोक्तेऽपि तथैवेतिचेद्, मैवम् । ओतो धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरितिपक्षे दोषाभावादिति केचित् ।

तच्चिन्त्यम् । तस्य दूषितत्वात् । न च वृद्ध्यवस्थाया-

मोदन्तो नामधात्वन्यधातुरत्रैव प्रसिद्ध इति वाच्यम् । प्रत्ययोत्पत्तिवेलायां ह्योदन्तत्वमपेक्षितं न तु यदाकदाचित्, अविधावीदित्यादावपि निषेधापत्तेः । तस्यापि विधवतीत्यादौ ओदन्तत्वात् । सिच्यन्तरङ्गस्वीकारे तत्रैव ओदन्तत्वाच्च । नचेष्टापत्तिः । पूर्वोक्तदोषग्रस्तत्वात् । अन्यथा तत्कृतस्य कैयटमाधवयोरविरोधस्याप्यनुपपन्नत्वात् ।

तस्मादेवं व्याख्येयम् । "सिचि" इतियोगं विभज्य "ओत" इति "वहुलम्" इति चानुवर्त्य व्यवस्थितबाहुलकं चाश्रित्य सिचि ओदन्तस्य वृद्धिः स्यात् व्यवस्थितत्वाच्च बाहुलकस्य नामधातौ न भवतीति । एवं चाकवयीत् अकवायीत् इति मतद्वयपुरस्कारेण रूपद्वयदर्शनं सिद्धान्तकौमुद्यां निर्युक्तिकमेव । तदंशे उभयोरप्यैकमत्यस्यैव व्यवस्थापितत्वात् । न चैवम् अविधावीदित्यनुपपत्तितादवस्थ्यम् एतत्पक्षे तत्रापि प्रागेव गुणस्य वाच्यत्वादिति वाच्यम् । स्वाभाविकौदन्तस्यैव निषेधोपगमादिति । अकार्षीदित्यादौ गुणे कृते "वदव्रजहलन्तस्य" इति वृद्धिः ।

न चैवमतारीदित्यादौ गुणे कृते "नेटि" इति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधात् "अतो हलादेर्लघोः" इति वृद्धिविकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । तदपवादभूताया "अतो ल्रान्तस्य" इतिनित्यवृद्धेः सम्भवात् । न च तथाऽपि अलावीदित्यत्र विकल्पापत्तिरेवेति वाच्यम् । "ल्रान्तस्य" इत्यत्र "लोपो व्योः" इति वकारं प्रश्लिष्य तदन्तस्यापि नित्यवृद्धिविधानस्य वाच्यत्वात् । न चैवं मा भवानवीदमवीदित्यादावपि नित्यवृद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् । "ह्म्यन्तक्षण" इतिसूत्रे णिश्विग्रहणमपहाय तत्स्थाने अविमव्योः प्रक्षेपेण निषेधसिद्धेः ।

एतत्पक्षे औनयीदश्वयीदित्यादावन्तरङ्गत्वाद् गुणायादेशयोः कृतयोः यान्तत्वादेव निषेधापत्त्या तत्रेष्टविकल्पासिद्धिरिति वाच्यम् । वकारप्रश्लेषनिबन्धननित्यवृद्धेरेव अविमव्योः प्रक्षेपेण निषेधात् । "अतो हलादेः" इति विकल्पस्य भवेः संभवात् । "मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्" इतिन्यायात् ।

न चैवमजागरीदित्यत्रापि विकल्पापत्तिः, एकसूत्रोपात्ततया तदंशेऽपि "अतो हलादेः" इत्यस्य बाधायोगादिति वाच्यम् । तत्र बाध्यसामान्यचिन्तया स्वविषयप्राप्तस्य वृद्धिमात्रस्य बाधात् । अगत्या वैषम्यस्य सत्त्वात् । यद्वा "अतो ल्रान्तस्य" इति वृद्धेरेवास्तु निषेधः । न चैवमजागरीदमवीदित्युभयत्रापि "अतो हलादेः" इत्यस्यापत्तिः । तदपवादनित्यवृद्धिनिषेधेऽपि मवतौ उत्सर्गभूतविकल्पप्रवृत्तिः जागर्तौ तु नेति स्वीकारात् । अपवादनिषेधे पुनरुत्सर्गप्रवृत्तेर्लक्ष्यानुरोधेन वैकल्पिकत्वात् । तस्मात्सिच्यप्यन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारादुवङेव । अनुवीदित्यादौ "क्ङिति च" इतिनिषेधप्रवृत्त्यर्थं सिचिवृद्धेरिग्लक्षणत्वसंपादकत्वेनापि नात्र वृद्धिग्रहणसार्थक्यमितिचेत् अत्राहुः—

अतो ल्रान्तस्य इत्यत्र वकारस्य प्रश्लेषे शवधातोरपि नित्यं वृद्धिप्रसंगः । न च तत्र मानाभावः । शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु भाष्यते, विकारएनमार्या भाषन्ते इति भाष्यनिरुक्तकृद्भ्यामुक्तत्वात् । न च अविमाविवक्षस्यापि तत्र पाठः कार्य इति वाच्यम् । णिश्वीतिद्वयं त्यक्त्वा त्रयप्रक्षेपे गौरवापत्तेरिति दिक् ।

अत्रेदं बोध्यम् । नैतदनुरोधेन "सिच्यन्तरङ्गं नास्ति" इति

स्वीकारो न्याय्यः । वकारप्रश्लेषानभ्युपगमात् । न चाला-वीदित्यत्र विकल्पापत्तिः । "वदव्रज" इत्यत्र वदअव्रजेति प्रश्लिष्य अवादेशस्यापि वृद्धिविधानस्य व्याख्यातुं शक्य-त्वात् । न च धातुसाहचर्याद्धातोरेव अचो ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । " द्वित्रिचतुर् " इतिसूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणेन साहच-र्यस्य सर्वत्रानियामकत्वस्य ज्ञापितत्वात् । "नेटि" इतिनि-षेधस्य च हलन्तलक्षणवृद्धिमात्रप्रतियोगिकत्वस्य सर्वसिद्ध-त्वात् । एतेन अविधावीदित्यादावपि नित्यवृद्ध्या प्रागुक्तग्र-न्थमतविरोधोऽपि निरसितुं शक्यः । एवं च "ह्म्यन्तक्षण" इति सूत्रे णिश्विग्रहणं न कर्त्तव्यमेव । सुतरां तत्स्थाने अवि-मव्योः प्रक्षेपः । प्रागेव तु श्वयतेः, प्रयोजनाभावात् । गुणे कृते यान्तत्वेनैव णिश्व्योर्निषेधसिद्धेः । अव्यादिप्रक्षेपस्य च वकारप्रश्लेषकृतातिप्रसङ्गवारणमात्रमूलकत्वेन तत्परित्यागे मू-लोच्छेदेनैव छिन्नत्वात् । एवं च तत्रत्यम् अंशभेदेन बाध्य-सामान्यविशेषचिन्ताश्रयणवैषम्यमपि नापद्यते ।

यदपि कैयटादयः । चिरि जिरि इति हिंसायां स्वादौ पठ्येते । ताभ्यां सिचि अचिरायीदजिरायीदितीष्टम् । एवं चिनोतेर्नयतेश्च यङ्लुगन्तात्सिचि अचेचायीदनेनायीदिति । सिच्यन्तरङ्गस्वीकारे तु गुणायादेशाभ्यां यान्तत्वापत्त्या "ह्म्य-न्तक्षण "इति वृद्धिनिषेधे अचिरयीदित्यादिकमेव स्यादतः सिज्विषयेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्ततइत्यावश्यकमिति ।

तदपि चिन्त्यम् । हकारमकारसाहचर्येण यकारस्या-प्यौपदशिकस्यैव ग्रहणेन अयादेशे तन्निषेधो न प्रवर्त्ततइति कल्पयितुं शक्यत्वात् । णिश्विग्रहणं च तत्सूत्रे स्थाप्यतएव । तदेव च औपदेशिकयकारान्तस्यैव निषेध इत्यत्र ज्ञापकम् ।

अन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोः यान्तत्वादेव निषेधसिद्धौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । एवं च साहचर्यस्य नियामकत्वं न सार्वत्रिकमित्यादि कुचोद्यमप्यनवकाशम् । एवं च णिश्विग्रहणस्य "सिच्यन्तरङ्गं नास्ति" इत्यत्र ज्ञापकत्वेनोपन्यासोऽप्यनुपपन्नः । अस्मद्रीत्याऽपि तद्वैयर्थ्याभावात् ।

एतेनोक्तलिङ्गोपष्टम्भेनैव "सत्यपि संभवे बाधनं भवति" इतिन्यायमाश्रित्य अन्तरङ्गं वृद्ध्या बाध्यते । अन्यथा तक्रेण दधि न बाध्येत । श्नमकजादिभिश्च शप्कप्रत्ययादयो न बाध्येरन् । "मिदचोऽन्त्यात्परः" इति श्नमो धातोरन्त्यादचः शपश्च प्रकृत्यवयवमात्रात्परत्र संभवात् । अकचश्च टिमध्यगतत्वेन कप्रत्ययस्य च तद्बहिर्भावेन देशभेदसत्त्वात् । न च मध्येऽपवादन्यायेन उवङेव वृद्ध्या बाध्येत न तु गुणः तस्य पश्चात्पठितत्वादिति वाच्यम् । बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषयप्राप्तस्यापवादभिन्नस्य सर्वस्य बाधाभ्युपगमात् । अन्यथा "अचि र ऋतः" इति तिसृचतसृ इत्यनयोर्ऋकारस्य रेफादेशः प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घमुत्वं च बाधेत, न तु "ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः" इतिगुणम् । परपठितत्वात् । बाध्यसामान्यविशेषचिन्ते च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवतिष्ठेते इत्यादिकमप्यपास्तम् ।

प्रकृते कल्पकस्यान्यथैवोपपादितत्वात्कल्पनाया मूलोच्छेदलक्षणबाधग्रस्तत्वात् । यदपि भगवद्भिर्भाष्यकारचरणैरुक्तम् ।

यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेऽपि इति ।

तस्यायमाशयः । "अतो हलादेर्लघोः" इत्यत्र अद्ग्रहणं तावन्न संध्यक्षरव्यावृत्त्यर्थम्, लघोरित्यत एव सिद्धेः । इकारोकारऋकारास्त्ववशिष्यन्ते अचेतीत् अमोषीत् अनर्त्ती-

दित्यादौ ।

यदि तु सिच्यन्तरङ्गं स्यात्तर्हि अन्तरङ्गत्वेनैव गुणसिद्धौ तत्र वृद्ध्यप्रवृत्त्यर्थम् "अत "इति व्यर्थं स्यात् । पारिशेष्यादेव तस्याकारमात्रविषयकत्वासिद्धेः । तत्रापीदं चिन्त्यम् । अकुटीदपुटीदित्यादौ "गाङ्कुटादिभ्यः "इति ङित्त्वेन गुणस्याप्रवृत्त्या तत्र वृद्धिर्मा भूदिति अद्ग्रहणं सार्थकमेव । न च तत्र वृद्धिरपि ङित्त्वेनैव न भविष्यतीति वाच्यम् । "लघोः" इति निर्दिष्टस्थानिकतया इग्लक्षणत्वाभावेन तदप्रवृत्तेः ।

यत्तु वृद्धावन्तरङ्गेण गुणेन बाधितायां ङित्त्वेन गुणबाधेऽपि न वृद्धेः प्रवृत्तिः । न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायादिति । तन्न । यदि अकारसार्थक्ये आग्रहस्तर्हि अपवादनिषेधे पुनरुत्सर्गस्य प्रवृत्तिरित्याश्रीयताम् । अन्यथा तु तत्परित्यागेऽपि क्षतिविरहात् । अत एव "वदव्रज" इत्यत्रास्मत्पक्षे वकारप्रश्लेषाधिक्यमपि न दोषावहम् । वृद्धिग्रहणस्य त्यागेन लाघवात् । "नान्तःपादम्" इत्यत्र तु सुजातेअश्वसूनृते इत्येतत्सिद्ध्यर्थं पूर्वरूपे निषिद्धे अयादीनामप्रवृत्तिरित्युक्तम् । अत्र त्वचिरायीदित्यादीनां फलानामन्यथैव साधितत्वेन वैषम्यात् । फलव्यतिरेकेणापि शब्दसार्थक्यमात्राय यत्किञ्चिदर्थज्ञापनोक्तेश्चानुचितत्वादित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

तस्मादिह वृद्धिग्रहणं नोपयुज्यतएवेतिस्थितम् । इदं तु गुणग्रहणसाधारण्येन ।

वस्तुतस्तु सिद्धान्ते यथा तथाऽस्तु । इक्परिभाषायां वृद्धिग्रहणानुपादानपक्षे तु इग्लक्षणवृद्धेरप्रसिद्ध्या अकुटीदित्यादौ वृद्धिवारणायैवात इत्यस्य सार्थक्यम् । पूर्वपक्षे वृद्धिमात्रस्यैव

निषेध्यत्वात् । हलादेरित्यस्य च कुटादिभिन्नस्थले सावकाशत्वादित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इदं तु गुणग्रहणसाधारण्येन वाच्यम् । उक्तरीत्याऽनेककुसृष्टिकल्पनया गुणवृद्ध्योरिकुस्थानिकत्वसिद्धावपि तदपेक्षया "इको गुणवृद्धी" इत्येवाश्रयितुमर्हम् । "सेयं महतो वंशस्तम्बाल्लट्वाऽनुकृष्यते" इतिन्यायसाम्यादिति सूत्राद्यभिप्रायः ।

परमप्रकृतमनुसरामः । शब्दव्यापाराश्रयणं किम् । द्यौः पन्थाः इममित्यादौ "दिव औत्" "पथिमथ्यृभुक्षामात्" "त्यदादीनामः" इत्यौत्वमात्वमत्वं च अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्यैव यथा स्यादिति ।

यत्तु भाष्ये स इममित्युदाहृतम्, तत्र स इमं मन्त्रमपश्यदितिब्राह्मणवाक्यावयवत्वेन स इत्यंशः संपातायातः । न तूदाहरणप्रविष्टः । तच्छब्दे इकोऽसंभवान्नियमप्रवृत्तिशङ्काऽनुत्थानादिति केचित् ।

अन्ये तु "त्यदादीनामः" इत्यत्र इक इत्यस्योपस्थितौ द्विशब्दे इदंशब्दे च अत्वं स्यान्न त्वन्येषाम् । गणनिर्देशस्य "तदोः सः सौ" इत्यत्रानुवृत्त्यर्थत्वसंभवात्स इत्यप्युदाहरणमेवेत्याहुः ।

वस्तुतस्तु तथा सति "इदमो मः" इतिसूत्रं व्यर्थं स्यात् । तस्य मकारस्थाने त्यदाद्यत्वबाधमात्रार्थत्वात् । उक्तरीत्या च मकारेऽत्वप्रसक्तिविरहात् । एवम् "इदोऽय् पुंसि" इत्यपि व्यर्थम् । इकारस्य त्यदादित्वादत्वे दो य् पुंसि इति विधानादेव सिद्धेः । द्विशब्दमात्रार्थत्वे तु अलोऽन्त्यपरिभाषयैव गतार्थत्वम् ।

अस्यां च परिभाषायां तच्छेषतदपवादपक्षौ पूर्वपक्षतया

संभाव्येते पदोपस्थितिपक्षस्तु सिद्धान्त इति । तत्राद्यो यथा "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इत्यत्र अङ्गगुणशब्दयोरनुवृत्त्या अङ्गस्येति षष्ठीनिर्देशाल्लिङ्गादलोऽन्त्यपरिभाषा गुणपदाच्च इक्-परिभाषोपतिष्ठते । तत्र इक्पदमङ्गस्य विशेषणम् इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवतीति । स च भवन् "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनयाऽन्त्यस्य भवतीति । तदाऽलोऽन्त्यपरिभाषा अस्याः शेषः ।

अथ त्वङ्गस्येतिषष्ठी अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्ये अलि स्थापिता, अङ्गान्त्यस्य गुण इति, पश्चादिका अन्त्यो विशेष्यते अङ्गान्त्यस्य इको गुणः स्यादिति, तदा इयमेव तस्याः शेषः । सोऽयं तच्छेषपक्षः ।

तत्पदम् अलोऽन्त्यपरिभाषापरमिति पक्षद्वयसंग्रहः । बहुव्रीहितत्पुरुषाभ्यामुभयपरत्वात् । तत्प्रवृत्त्युत्तरप्रवृत्तिकत्वं तच्छेषत्वमुभयसाधारणं बोध्यम् । एतेनोक्तपरिभाषाद्वयैकवाक्यत्वस्य तच्छेषशब्दार्थत्वे राजकीयमित्यादौ अलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्त्यनापत्तिः, भिन्नदेशयोः परस्परानिराकाङ्क्षयोर्विध्युपकारकयोरेकवाक्यताऽनुपपत्तिश्चेत्यपास्तम् । द्वयोरेकविधौ प्रवृत्तिसंभवे तदितरपरिष्कृतविधिपरिष्कारकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

अथ गुणवृद्धिविधौ अङ्गस्येति न स्थानषष्ठी, किं त्विक इत्यपेक्षयाऽवयवषष्ठी, अङ्गावयवस्य इक इति, तदा स्थानषष्ठीरूपलिङ्गाभावादलोऽन्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठते । ततश्चाङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्य इको गुणवृद्धी स्त इति तदपवादपक्षः । न हि वस्तुतः शास्त्रेण प्राप्तस्य बाधसंभवः, किं तु बाधकत्वाभिमतशास्त्रेण बाध्यत्वाभिमतशास्त्रस्य स्वविषये प्राप्त्यभाव एव ग्राह्यते असत्यास्मिन्नत्रापि तत्प्रवर्त्तेतेति । उत्सर्गस्य स्वविषयाविषयकत्वकल्पनमेव बाध इति सर्वसिद्धान्तः ।

समुच्चयस्तु न संभवति, अन्त्यस्य इकश्च द्वयोरपि गुणः परिभाषाद्वयप्रामाण्यात्, तथा च "मिदेर्गुणः" इत्यत्र अन्त्यस्य इकश्च द्वयोरपि गुण इति। अङ्गस्येति सकृदुच्चरितषष्ठ्याः स्थानेयोगावयवयोगरूपार्थद्वयबोधनासंभवात्। स्थानेयोगव्यतिरेकेण च लिङ्गाभावादलोऽन्त्यपरिभाषाऽनुपस्थानात्। आवृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात्।

अत एव मिदेरन्त्यस्य इको वा गुण इति विकल्पोऽप्यनुपपन्न इत्याशयेन भाष्ये नैतावाशङ्कितौ। तत्राद्ये "मिदेर्गुणः" इत्यादौ दोषः। अन्त्यस्य इक्त्वाभावात् इकश्चान्त्यत्वाभावात्। ततश्च भवतीत्यादौ परिभाषाद्वयस्य सावकाशत्वादत्र विनिगमकाभावादुभयपरित्यागे गुणस्य सर्वादेशत्वापत्तिः। यद्वार्त्तिकम्—

वृद्धिगुणावलोऽन्त्यस्येतिचेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्येति।

उक्तस्थलेषु सर्वादेशप्रसङ्गात्तत्तत्स्थलेषु इग्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। चकारस्य हेत्वर्थकत्वात्।

यदि त्वत्रपूर्वोक्तकुकल्पनाऽनुसारेण सर्वत्र इकां स्थानित्वं परिशेष्येत, तदा प्रतिपत्तावत्यन्तं गौरवम्। भिन्नमित्यादौ इग्लक्षणत्वाभावाद्गुणनिषेधानापत्तिश्च।

यदि तु क्ङितः कित्त्वाज्ज्ञापकादिग्लक्षणत्वाभावेऽपि लघूपधलक्षणस्य निषेधः, न तु गुणमात्रस्य, अतो लैगवायन इत्यादौ गुणस्य न निषेध इति कल्प्यते, तर्हि तदपेक्षया लाघवात्पदोपस्थितिपक्ष एव स्वीक्रियताम्। तदपवादपक्षेऽपि अजुहवुरित्यादिवत् अनेनिजुः पर्यवेविषुरित्यादावपि "जुसि च" इति गुणः स्यात्। भवतीत्यादिवद्दीहितेत्यादावपि "सार्वधा-

तुकार्द्धधातुकयोः" इति गुणः स्यात् । अग्ने इतिवदग्निचिदित्यादावपि "ह्रस्वस्य गुणः" इति संबुद्धिगुणः स्यात् । अग्नय इतिवदग्निचित इत्यादावपि "जसि च" इति गुणः स्यात् । कर्त्तरीतिवत्सुकृतीत्यादावपि "ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः" इति गुणः स्यात् । अग्नये इतिवदग्निचिते इत्यादावपि "घेर्ङिति" इति गुणः स्यात् । बाभ्रव्य इतिवत्सौश्रुत इत्यादावपि "ओर्गुणः" इति गुणश्च स्यात् । तथा च वार्त्तिकम्—

इक्मात्रस्येतिचेज्जुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेषु अनन्त्यप्रतिषेध इति ।

ह्रस्वादीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आदिपदं "जसि च" इत्यादिगुणत्रयपरम् । तथा च तदपवादपक्षे उक्तातिप्रसङ्गवारणायानन्त्यस्येको गुणो न भवतीति वचनान्तरं कल्प्यं स्यादिति गौरवमित्यर्थः ।

ननु सम्बुद्धिजसिगुणयोः "ऋतो ङि" इति गुणस्य च ह्रस्वस्येति ऋत इति च निर्दिष्टस्थानिकत्वात्कथमिक्परिभाषोपस्थितिः । अग्निचिते इत्यत्र च चिच्छब्दस्य घिसंज्ञाविरहादेव नातिप्रसङ्ग इतिचेत् अत्राहुः—

आद्ययोर्ह्रस्वेनेग्विशेषणात् । न चात्र परिभाषोपस्थानमेव दुर्लभम्, तस्या अनियमप्रसङ्गे नियमार्थत्वात्, अकारस्य गुणप्रवृत्तावपि वर्णान्तरापत्त्यभावेन क्षतिविरहादिति वाच्यम् । ह्रस्वस्याङ्गे विशेषणतया तस्य चावयवावयविभावसम्बन्धेन इग्विशेषणतया ह्रस्वान्तं यदङ्गं तदवयवस्य इको गुणः स्यादिति तदा सूत्रार्थः स्यात् । ततश्चाग्निचिदित्यादौ ह्रस्वान्तत्वाभावात् । अतिप्रसङ्गाभावेऽपि उपगोरित्यादौ उकारादेरपि गुणः स्यात् ।

यद्वा ह्रस्वाङ्गयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरासार्थमङ्गपदोत्तरष-ष्ठ्याः स्थानेयोगत्वबाधनायानन्त्यस्यापि गुणसिद्ध्यर्थमिक्-परिभाषोपस्थितिः स्यात् । तथा च अङ्गं ह्रस्वं च इक एव विशेषणम् । आद्यस्यावयवत्वमन्त्यस्याभेदः संसर्ग इतिविशेषः । ततश्चाङ्गावयवस्य ह्रस्वाभिन्नस्य इको गुणः स्यादित्यर्थः । तथा च "ह्रस्वस्य" "जसि च" इत्युभयोरतिप्रसङ्गः सुघटः । एवम् "ऋतो ङि" इत्यत्र अङ्गावयवस्य ऋदभिन्नस्येति । "ओर्गुणः" इत्यत्र अङ्गावयवस्य उकाराभिन्नस्य इक इत्यर्थः । अग्निचिते इत्यादौ तु वर्णनिष्ठैव घिसंज्ञा न तु पदनिष्ठेतिपक्षे "घेर्ङिति" इत्यस्यातिप्रसङ्ग इति ।

नन्वङ्गावयवस्य इको गुण इतिपक्षे भेत्तेत्यादावपि गुणे सिद्धे "पुगन्तलघूपधस्य" इति नियमार्थम्, तथा च ईहितेत्यादौ न दोष इति चेत्, अत्राहुः—

यदि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्लघूपधस्यैवेतिनियमः, तर्हि "ह्रस्वस्य गुणः "ओर्गुणः" इत्यत्र अतिप्रसङ्गदोष एव । न हि तत्र गुणः सार्वधातुकादिनिमित्तः ।

अथ लघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति, तर्हि ईहितेत्यादौ दोष एव । न ह्यत्र गुणो लघूपधस्य । न च नियमद्वयेन निस्तारः । एकस्मिन्वाक्ये तदलाभात् ।

अथावृत्त्यादिकमाश्रीयते, तथाऽप्यनेनिजुरित्यत्रातिप्रसङ्गः । लघूपधाङ्गस्य सार्वधातुकस्य च तत्र सत्त्वात् । हे बुद्धे बुद्धयः पिचव्य बुद्धये इत्यादीनां लघूपधत्वाभावात् तत्रातिप्रसङ्गस्य सर्वथैव दुर्वारत्वाच्चेति कैयटः । तस्मात्तदपवादपक्षो दुष्ट एवेति स्थितम् ।

अत्र वदन्ति—अङ्गाक्षिप्तेन प्रत्ययेन अङ्गमेव विशेष्यतइति

उक्तदोषप्रसङ्गः ।

यदि तु प्रत्ययेन श्रूयमाणेन जुसादिना च इग्विशेष्यते यथाश्रुति प्रत्ययपरस्य जुसादिपरस्य च इको गुणः स्यादिति, एवं ङिसर्वनामस्थानपरस्य ऋदन्ताङ्गावयवस्येक इत्यादि, तदा न कोऽपि दोष इति, तच्चिन्त्यम् । अङ्गप्रत्यययोः परस्परमुत्थिताकाङ्क्षत्वात् । न च अङ्गस्य इग्विशेषणतापन्नत्वेन तदन्वयापेक्षया प्रत्ययस्य विशेष्ये इक्येवान्वय उचित इति वाच्यम् । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्यन्वयात्, सर्वनामस्थानपरं यदृदन्तमङ्गं तदवयवस्य इक इति । अन्यथा रक्तत्वादेरपि दण्डाद्यन्वयानापत्तेः । स्वसमवायिसंयोगेन पुरुषएवान्वयापत्तेः ।

अथ लक्ष्यानुरोधेन आकाङ्क्षां कल्पयित्वा इगन्वयः कल्प्येत, तथाऽपि पदोपस्थितिपक्षेण सह तारतम्यविचारदशायां गौरवस्य दुर्वारत्वात् । कथंचिदुपपत्तिमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् । प्रतिपक्षापेक्षलाघवस्यैव पक्षव्यवस्थापकत्वाच्च । एतेन मिद इः मिदिरित्यादिकल्पनाभिप्रायेण तच्छेषपक्षोपपत्तिकथनमप्यपास्तम् ।

अथास्तु पूर्वविप्रतिषेधेनालोऽन्त्यपरिभाषाबाधिकेयमिक्परिभाषेति क्रोष्ट्रीयाचार्यसंमतः पक्षः । न च विषयान्तरे लब्धावकाशयोरेव द्वयोर्विप्रतिषेधः, इक्परिभाषा त्वनवकाशा, अलोऽन्त्यपरिभाषानिर्मुक्तविषयाभावादिति न तत्सम्भव इति वाच्यम् । रामेभ्य इत्यत्र एकस्य स्थानिन आदेशद्वयस्येव मेद्यत इत्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेकस्यादेशस्याप्यसम्भवादसम्भवमात्रस्यापि विप्रतिषेधपदार्थत्वादिति, तन्न । परिभाषाद्वयेन इकारदकारयोर्भिन्नविषयावच्छेदेन प्राप्त्या अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यादितिपक्षे तच्छेषादिपक्षाविशेषात् । सत्यपि सम्भवे

बाधनं भवतीतिपक्षे तु एतत्परिभाषाऽनारम्भे "अलोऽन्त्यस्य" इति दकारस्यैव गुणः स्याद् । अतो येननाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वमेवेति उत्सर्गापवादयोः विप्रतिषेधासम्भवात् । अप्रसिद्धविप्रतिषेधपदार्थकल्पनाया अनुचितत्वाच्चेति ।

तस्मात्पदोपस्थितिपक्ष एव श्रेयान् ।

इक इतिपदस्य "जुसि च" इत्यादावुपस्थाने पदैक्यवाक्यतया तदन्वयोऽन्तरङ्गः । अलोऽन्त्यपरिभाषा तु विधाववान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं वाक्यैकवाक्यतया तत्र सम्बध्यतइति तदन्वयो बहिरङ्गः । अवान्तरवाक्यार्थबोधं विना स्थानषष्ठीत्वानिर्णयाभावादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । विधिवाक्येष्ववान्तरवाक्यार्थबोधाभावे इक्परिभाषोपस्थितेरपि दुर्घटत्वात् । गुणादिपदमात्रस्य तदुपस्थापकत्वे स्थानिविशेषानिर्देशस्थलेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अङ्गस्य गुणः स्यादित्यवान्तरवाक्यार्थबोधेऽङ्गगुणयोरुद्देश्यविधेयभावावगतौ सत्यामेव तत्प्रवृत्तेः । न च तथाऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम् । स्थानिविशेषस्योपलक्षितत्वात् । न चैवं "सार्वधातुकार्द्धधातुकयो" इत्यादावङ्गस्येतिस्थानिनिर्देशादिक्परिभाषोपस्थित्यनुपपत्तिः । स्थान्यन्तरजिज्ञासानुत्थापकस्थानिनिर्देशाभावस्य विवक्षितत्वात् । नचैवं गुणपदादिक्परिभाषोपस्थितिरितिग्रन्थविरोधः । विशिष्टस्यैव तेनाभिमतत्वात् । अत एव गुणवृद्धिपदाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते इति व्याचख्युः ।

एतेनानुवादे परिभाषाऽनुपस्थानादेव "वृद्धिर्यस्य" इत्यादावनुवादे इक्पदानुपस्थितिसम्भवात् फलितार्थकथनमात्रं तादित्यपास्तम् । विधेयत्वाक्षिप्तस्य उक्ताभावस्य लिङ्गताऽवच्छेदकतया लिङ्गकोटौ प्रवेश इति

तदभिप्रायात् । तस्मात्प्रथममवान्तरवाक्यार्थबोधः । तत इक्परिभाषोपस्थितिः । तत इक्पदैकवाक्यतया महावाक्यार्थबोधः । तत्र तु प्रथमं विधिवाक्यार्थबोधः । ततः स्थानषष्ठ्या अलोऽन्त्यपरिभाषोपस्थितिः । ततो विधिवाक्ये श्रुतायाः स्थानषष्ठ्या अन्त्ये अलि उपसंहारः। न तु शाब्दमेकवाक्यत्वम् । तथा चावान्तरवाक्यार्थबोध उभयोरप्युपजीव्यः ।

नन्वेवम् " मिदेर्गुणः " इत्यादौ इक्परिभाषाया एव बहिरङ्गत्वापत्त्या अलोऽन्त्यपरिभाषाया एवोपस्थितिः स्यात्, सत्यम् । स्थानत्वस्यादेशनिरूपिततया तत्रापि विधेयविशेषस्य लिङ्गान्तर्भावावश्यकत्वात् । आदेशविशेषानवगाहिनः स्थानत्वप्रत्ययस्यानुपपत्तेः तत्परिभाषाप्रवृत्त्यनुपयोगित्वाच्च । न चैवमपि इक्परिभाषामात्रस्य तत्र प्रवृत्तौ नियामकाभाव इति वाच्यम् । उक्तरीत्या अन्तरङ्गबहिरङ्गभावाभावेऽपि अलोऽन्त्यपरिभाषाऽपवादस्य वाच्यत्वात् तावदपवादपरिहारपूर्वकप्रवृत्तिकतया तावदपवादप्रवृत्तिनिश्चयं विना तद्विषयपरिहारज्ञानस्यानुपपत्त्या तदधीनत्वादलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिनिश्चयस्य तस्या बहिरङ्गत्वानपायात् । एतेन "अलोऽन्त्यस्य" इत्यत्रापि पदोपस्थितिपक्षस्वीकारे उभयोः साम्यमिति निरस्तम् । तत्पक्षस्य भाष्याद्यनारूढत्वाच्च।

केचित्तु तत्पक्षे "आदेः परस्य" इत्यत्रालपदस्यार्थपरत्वं न स्यात् । तथा चासमासनिर्देशवैयर्थ्यम्, द्वीपामित्यत्र समस्तापूशब्दस्य ईत्वापत्तिश्च, "आदेः परस्य" इत्यत्रापि पदोपस्थितिपक्षस्यैव तेन वाच्यत्वात् अल्पदस्यार्थपरत्वानुपयोगात् न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । तथाऽपि पदद्वयान्वयस्य वाच्यतया बहिरङ्गत्वानपायादित्याहुः ।

तत्र इकोऽङ्गस्येतिसामानाधिकरण्यान्वयस्य न्याय्यत्वादिकपदार्थस्याङ्गविशेषणत्वे इगन्तस्याङ्गस्येतिवाक्यार्थे स्थानेयोगार्थकषष्ठीरूपलिङ्गस्य तादवस्थ्यादलोऽन्त्यपरिभाषोपतिष्ठतएव । " मिदेर्गुणः " इत्यादौ तु हलन्तत्वात् इको मिद इतिसामानाधिकरण्यायोगात् मिदेरवयवस्य इक इति वैयधिकरण्येनान्वये स्थानेयोगषष्ठीरूपलिङ्गाभावादलोऽन्त्यपरिभाषोपस्थित्यभावात् अनन्त्यस्यैव गुणसिद्धिः । न चात्रापि इक इति स्थानषष्ठ्यैवालोऽन्त्यपरिभाषोपस्थितिः स्यादिति वाच्यम् । तत्र इक इत्यस्योपस्थित्यनन्तरमलोऽन्त्यपरिभाषोपस्थाने अन्त्यस्य इक इत्यस्य इगवयवस्यान्त्यस्येत्यस्य चार्थस्य बाधितत्वात् । मिदेरन्त्यस्य इक्त्वाभावात् । अन्त्यस्य दकारस्य इगवयवत्वासम्भवाच्च । इकः स्थानित्वबोधे स्वातन्त्र्येणान्त्यस्य गुणविधाने चोपजीव्यविरोधात् । अङ्गस्येत्यादौ त्ववयवद्वारा अङ्गस्य स्थानित्वनिर्वाहान्नोपजीव्यविरोध इति वैषम्यम् । तस्मात्प्रकृत्यर्थेनिष्ठस्थानित्वाविरोधिन्येव षष्ठी अलोऽन्त्यपरिभाषायां लिङ्गमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

न धातुलोपआर्द्धधातुके ४ ।

धात्ववयवलोपप्रयोजकमार्द्धधातुकं निमित्तीकृत्य प्राप्ते इको गुणवृद्धी न स्तः । लोलुवः पोपुवः मरीमृजः । लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यच् । "यङोऽचि च" इति यङो लुक् । तत्र "सनाद्यन्ता धातवः" इति यङन्तस्य धातुसंज्ञतया तदवयवयकारलोपनिमित्तमच्प्रत्ययं निमित्तीकृत्य "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति गुणः प्राप्तः स एतद्वचनेन निषिध्यते । ऐक्यंचात्र निमित्तीभूतव्यक्तेरेव, न तु निमित्ततावच्छेदकस्यापि । अन्यथा धात्ववयवलोपेऽच्त्वं गुणे त्वार्द्धधातुकत्वमच्प्रत्ययस्य निमित्ततावच्छेदकमिति निषेधाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ।

इह धातुपदं तदवयवे लाक्षणिकम् । यद्यपि दुःखेन ईयते गम्यते इति "दुरीणो लोपश्च" इति दुःशब्दे उपपदे इण् गतावित्यस्माद्रक्प्रत्ययः, धातोश्च लोपः, ततः "रो रि" इति उपसर्गान्त्यरेफलोपे "ढ्रलोपे" इति दीर्घे च दूरमित्यत्र समस्तस्यापि धातोर्लोपोऽस्ति, तथाऽपि तत्र गुणादिप्राप्तिविरहेण तन्निषेधवैयर्थ्यात् । धातुलोप इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषपक्षे त्रयः कल्पाः सम्भवन्ति । आर्द्धधातुकग्रहणस्य लोपविशेषणत्वं निषेध्यविशेषणत्वमुभयविशेषणत्वं वेति । तत्राद्ये आर्द्धधातुकनिमित्ते धात्ववयवस्य लोपे गुणवृद्धी न स्त इत्यर्थः । तत्रान्यनिमित्तयोरपि गुणवृद्ध्योर्निषेधापत्त्या प्रपूर्वादिन्धेः क्तप्रत्यये "अनिदिताम्" इति नलोपस्य क्तप्रत्ययरूपार्द्धधातुकनिमित्तकत्वेन प्र इद्ध इति आद्गुणो न स्यात् । त-

स्योभयस्थानिकत्वेऽपि इक्स्थानिकत्वानपायात् । न चेकइति-शब्दमुच्चार्य विहितत्वाभावान्न निषेधः । उत्तरत्र चशब्दबला-त्तथात्वेऽपि इह शब्दस्वरूपपरत्वे मानाभावात् । इक इत्यस्या-र्थमात्रपरत्वात् । अन्यथा तु तृतीयपक्षीयमेव दूषणं योज्यम् ।

नन्वत्र "पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण" इति-पक्षे प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षो नलोप एवान्तरङ्गः, पूर्वमुपसर्गेण पश्चात्साधनेनेतिपक्षे तु गुण एव तथा, सर्वथाऽपि गुणो निरप-वादः, "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इतिन्यायेन गुणस्या-सिद्धतया निषेधानर्हत्वात्, बहिरङ्गतया निषेधस्यासिद्धत्वे गुणस्य निरपवादत्वात्, सत्यम् । नास्त्येवायं प्रकृते दोषः, किं तु भेद्यते इत्यादि तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणमेव दूषणमत्रापि बोध्यम् इति कैयटानुसारिणः ।

हरदत्तानुयायिनस्तु "नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः" इति निषेधाद् "असिद्धं बहिरङ्गम्" इत्यस्य नेह प्रवृत्तिः । द्वयोर्मध्ये एकत्र अजानन्तर्यापेक्षायाम् "असिद्धम्" इति न प्रवर्त्ततइति तदर्थात् । अत्र च आद्गुणे पौर्वापर्यस्य अउघटितत्वेन अजा-नन्तर्यापेक्षणात् । अतः प्रेद्धमित्यस्यासिद्धिरप्यत्र दूषणमित्या-हुः । इदं च "अचः परस्मिन्" इतिसूत्रे विवेचयिष्यामः ।

आर्द्धधातुकस्य निषेध्यविशेषणत्वे तु यत्किञ्चिन्निमित्तके धातुलोपे सति आर्द्धधातुकनिमित्तके गुणवृद्धी न स्त इति स्यात् । ततश्च क्नूर्या शब्दे इत्यस्माण्णिचि पुकि "लोपो व्योः" इति यलोपे च पुगन्तलक्षणो गुणोऽपि न स्यात् । "चले क्नोपेः" इत्या-दिज्ञापकेन निषेधवारणे तु गौरवम्, वक्ष्यमाणदोषश्च । तन्त्रादि-नोभयविशेषणत्वे तु तदेव गौरवम् ।

आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे आर्द्धधातुकनिमित्ते गुण-

वृद्धी न स्त इत्यर्थे कृतेऽपि यत्रार्द्धधातुकसंज्ञं व्यक्तिद्वयं लोपस्य गुणादेश्च निमित्तं तत्रापि निषेधः स्यात् । ततश्च भिदेर्ण्यन्तात्कर्मणि यकि भिद् इ य इति स्थिते नित्यत्वाद् "णेरनिटि" इति यकं निमित्तीकृत्य णिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन लुप्तं णिचमाश्रित्य क्रियमाणो लघूपधगुणोऽपि न प्रवर्त्तेतेति भेद्यतइति न स्यात् । णेर्यकश्चोभयोरार्द्धधातुकत्वात् ।

न च प्रत्ययमात्रसापेक्षस्य गुणस्य तद्विशेषार्द्धधातुकसापेक्षणिलोपापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्प्रागेव गुणः स्यादिति वाच्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषया तदप्रवृत्तेः । णिलोपस्य जनिष्यमाणतया गुणनिमित्तस्यार्द्धधातुकस्य विनाशोन्मुखत्वात् । "उपसंजातनिमित्तोऽप्युत्सर्ग उपसंजनिष्यमाणनिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यते" इतिन्यायाच्च । णिलोपे सति धात्ववयवलोपसम्पत्त्या एतन्निषेधस्य प्रवर्त्तिष्यमाणत्वात् ।

केचित्तु उक्तन्यायोऽप्यकृतव्यूहन्यायएवान्तर्भूतः । अपवादविषयाभावस्यापि निमित्तकोटिप्रवेशादित्याहुः ।

तस्माद्धातोर्लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तन्निमित्ते गुणवृद्धी न स्त इत्येवार्थः । लोपगुणाद्योरेकार्द्धधातुकव्यक्तिनिमित्तकत्वलाभादिति सिद्धमिष्टम् ।

अत्र यद्यपि पदोपस्थितेः पूर्ववाक्यार्थत्वेनात्र निषेधप्रतियोग्याकाङ्क्षायां तस्या एवान्वयापत्त्या उक्तस्थले इक्पदं नोपतिष्ठतइति सूत्रार्थः स्यात्, तथा च लोलुवादौ गुणनिषेधो न स्यात्, प्रत्युत भेद्यत इत्यादौ व्यञ्जनस्य गुण एव प्रसज्येत, तथाऽपि "दीधीवेवीटाम्" इतिसूत्रस्य तत्र इक्पदोपस्थितिनिषेधकत्वे इक्परिभाषाऽलोऽन्त्यपरिभाषयोः फले विशेषाभावेन पदो-

१ इकौ गुणवृद्धी इत्येतत्सूत्रवाक्यार्थत्वेनेत्यर्थः ।

पस्थितिनिषेधस्य वैयर्थ्यापत्याऽत्रापि पदोपस्थितेर्न निषेध्यत्वम् । किं त्वौत्सर्गिकतया भवत इत्यस्योपस्थितौ गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थः । धातुलोपइति किम् । आर्द्धधातुकएव विहितप्रतिषिद्धत्वादगत्या विकल्पो मा भूत् । आर्द्धधातुकइति किम् । तोतोर्त्ति मोमोर्त्तीत्यादौ सार्वधातुकसंज्ञे तिपि परे "राल्लोपः" इति छ्वोर्लोपात्तत्र तिबाश्रयस्य लघूपधगुणस्य निषेधो मा भूत् । रेफात्परयोश्छकारवकारयोर्लोपः स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये परे इत्यर्थे इदमुदाहरणम् । यदा तु तत्र झलादावित्यस्य क्ङितीति विशेषणमितिपक्षः, तदा तोतोर्मीत्यादि । तत्रानुनासिकादिप्रत्ययपरत्वेन तत्प्रवृत्तेः । इक इति स्थानिविशेषानिर्देशः किम् । अभाजि रागः इत्यत्र भञ्जिरञ्जिभ्यां चिण्घञोः कृतयोः "भञ्जेश्च चिणि" "घञि च भावकरणयोः" इति च नकारलोपे कृते "अत उपधायाः" इति वृद्धिनिषेधो मा भूत् ।

इदन्त्ववधेयम् । यङन्तात्पचतेः पापच्य इत्यस्माद् ण्वुलि "यस्य हलः" इत्यनेन हलः परस्य यस्य लोपविधाने "आदेः परस्य" इतिपरिभाषया परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यमित्यर्थिकया व्यञ्जनमात्रस्य लोपे "अतो लोपः" इत्यकारस्य पृथग्लोपे "अचः परस्मिन्" इति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावे धात्वकारस्योपधात्वव्याघाताद् वृद्ध्यभावे पापचक इतिरूपम् । यङ्लुकि तु समुदायलोपस्वीकारेण अज्झलादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावाद्भवत्येव वृद्धिः पापाचक इति । इग्लक्षणत्वाभावात्प्रकृतनिषेधस्यापि तत्राप्रवृत्तेः । यथा नोनावेत्यत्रेति ।

अत्र भाष्यकृतः— इदं सूत्रं नारभ्यमेव । यङ्लुक्यपि पृथगल्लोपं स्वीकृत्य स्थानिवद्भावे अङ्गस्य इगन्तत्वाभावादेव

गुणवृद्धिविरहसिद्धेः। न च "यङोऽचि च" इति लुक् येननाप्राप्तिन्यायेन अतोलोपस्य बाधकः स्यादिति वाच्यम्। "यस्य हलः" इत्यत्र यस्येतियोगं विभज्य अतोलोप इति चानुवर्त्त्य यशब्दाकारस्य लोपविधानेन व्यञ्जनमात्रलोपस्य "यङोऽचि च" इत्येतद्विषयत्वात्। ततश्च अकारस्य लोपः यकारस्य लुगिति विषयभेदेन येननाप्राप्तिन्यायाभावात्। एवं चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनैव निर्वाह इति सूत्रं व्यर्थमेव। न चैवं कृष्णो नोनाव वृषभमित्यत्र नोनावेत्यस्य वृद्धिर्न स्यात्, एवं पापाचक इत्यपि न स्यात्, अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति वाच्यम्। अज्निमित्तकस्यैव लुको व्यञ्जनमात्रप्रतियोगिकत्वस्वीकारात्।

यस्तु चकाराद्बहुलग्रहणेन अच्प्रत्ययव्यतिरेकेणापि यङो लुक् स त्वनैमित्तिकत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्त्तते। प्रत्ययापेक्षप्रवृत्तिकेभ्यो बहिरङ्गेभ्योऽतोलोपादिभ्योऽन्तरङ्गत्वात्। स तु समुदायप्रतियोगिक एव। तस्य च न स्थानिवद्भावः। अज्झलादेशत्वात्। अज्मात्रस्थानिकस्यैवादेशस्य स्थानिवद्भावविधानात्।

अथैवं गुणवदुवङादयोऽपि न स्युः। अकारस्य स्थानिवत्त्वे अच्प्रत्ययस्याव्यवहितपरत्वाभावादिति चेत्, अत्र कैयटादयः—

स्थानिवद्भूतमकारमेवाश्रित्य तत्र उवङादयः, न तु पचाद्यचं निमित्तीकृत्य। उक्तयुक्तेः। न च यङवयवस्य केवलाकारस्य प्रत्ययत्वं नास्तीति वाच्यम्। यकारलोपोत्तरं तस्यापि प्रत्ययत्वात्। न च यकारस्थितिकाले अकारस्य प्रत्ययत्वाभावाद्यकारापेक्षया प्रागेव लुप्ततया यकारलोपोत्तरमपि प्रत्ययत्वानन्वयात् कथं तस्य प्रत्ययत्वम्, स्थानिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनो धर्मस्यातिदेशेनाप्यलाभादिति

वाच्यम् । सम्भवमात्रेणाप्यतिदेशस्वीकारात् । यकारलोपोत्तरं यद्यकारस्य लोपो न स्यात्तदा तस्य स्यादेव प्रत्ययत्वमिति योग्यतया लुप्तेऽपि तत्र सम्भावितस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशे बाधकाभावात् ।

वरे निषेधश्चेह लिङ्गम् । यङन्ताद्यातेर्वराचि "अतो लोपः" इति "लोपो व्योर्वलि" इति अल्लोपयलोपयोः कृतयोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाकारं निमित्तीकृत्य प्राप्तः "आतो लोप इटि च" इत्याकारलोपो मा भूदित्यतस्तत्र स्थानिवद्भावनिषेधारम्भात् । स्थानिनि दृष्टस्यैवातिदेशे तु अकारस्य स्थानिवद्भावेऽपि प्रत्ययत्वाभावे सुतरामार्द्धधातुकत्वाभावात् वरप्रत्ययस्य चानजादित्वादकारेण व्यवधानाच्च आतोलोपस्यैवाप्रसक्तया तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।

अत्र हरदत्तादयः । ह्रस्वदीर्घान्तेषु इयङुवङोः कृतयोर्लघूपधगुणो दुर्वारः । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन उकारस्योपधात्वव्याघात इति वाच्यम् । उकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् । अल्लोपानन्तरमेवोवङः प्रवृत्तेः । तथा जङ्गम इत्यत्र "गमहन"इत्युपधालोपः स्यात् । यदि त्वनङीति निषेधः, तर्हि दरीदृश इत्यत्र "ऋदृशोऽङि" इति गुणः स्यात् । देय इत्यत्र " दीङो युडचि " इति युट् स्यात् । सनीस्रंसो दनीध्वंसः । "अनिदिताम्" इति लोपः स्यात् । याया वावा इत्यादौ " आतो लोप" इत्याकारलोपः स्यात् । तस्मात्समुदायलोपस्वीकारस्यावश्यकतया लोलुवादिसिद्धये सूत्रमारभ्यमिति ।

यत्तु स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात्स्थानिवद्भावान्न गुणप्रसङ्ग इति, तन्न । स्थानिद्वारा उवङोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वेऽप्युकारस्यातथात्वात् । लोलूय इत्यस्यामवस्था-

यामुकारे हृस्य अकारात्पूर्वत्वस्योवङि सम्भवेऽपि तस्यात्र कस्यचिद्विधेरप्रवर्त्तनीयत्वात् । उकारमात्रस्य स्थादेशत्वपर्याप्त्यनधिकरणतया ऊकारनिष्ठस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य तस्मिन्नतिदेशायोगात् ।

यदप्युक्तम्—" सर्वे सर्वपदादेशाः " इतिन्यायेनार्थवत्येव स्थान्यादेशभावाविश्रामादुवङ्द्वारा लोलू इत्यस्य स्थाने लोलुव् इत्यादेशः, स च स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्वः, तस्य गुणद्वारा लोलोव् इत्यादेशे कर्त्तव्ये अल्लोपः स्थानिवदिति युक्तमेवेति, तदप्यसत् । तथा सति लोलूय इत्यस्य स्थाने यलोपाल्लोपद्वारा लोलू इत्यादेशपर्यवसाने विशिष्टस्यैव स्थानिकोटिप्रवेशाद् अकारापेक्षया स्थानिद्वारकस्यापि पूर्वत्वस्य दुर्लभत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य स्थानिवद्भावो निर्बीज इति तत्रैव वक्ष्यामः ।

यदप्याहुः—"अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः"इतिपरिभाषया उवङि कृते न गुणप्रवृत्तिरिति,तदप्यसत् । चेक्षियः तोष्टुवः इत्यादेस्तथाऽप्यसिद्धेः। तथा हि "अन्तरङ्गानपि"इतिन्यायेन "अकृत्सार्वधातुकयोः" इति दीर्घं बाधित्वा यङो लुक् । ततोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेऽपि चेक्षि अ अ तोष्टु अ अ इति स्थान्यकारमन्त्यं कृत्वा लघूपधमङ्गमच्प्रत्ययपरं जातमिति लघूपधगुणः स्यादित्याशङ्क्य अन्तरङ्गत्वेन इयङुवङोः प्रवृत्तिरिति स्वयमप्युक्तम् । यस्मिन्नङ्गकार्ये सत्येवाङ्गकार्यमन्यत् प्राप्नोति तत्र कृते तन्न भवतीति चोक्तपरिभाषाऽर्थः । न चात्र लघूपधगुण उवङि सत्येव प्राप्नोति । पूर्वमपि तत्प्राप्तेः ।

यदपि जङ्गम इत्यत्रोपधालोपो नापादनीयः । अनकीतिपर्युदासेनाक्सदृशे श्रूयमाणाजादौ तद्विधानादिति, तन्न । तत्र

प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवावश्यकत्वात् । न त्वङीति स्वयमेव व्याख्यातत्वाच्च । अन्यथा श्रूयमाणत्वस्येवानर्थकत्वस्यापि तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्वीकारापत्त्या जग्मेत्यादौ मध्यमपुरुषबहुवचनादावप्युपधालोपानापत्तेः । स्वाभाविकाजादित्वस्यापि तथात्वापत्त्या जग्मुष इत्यादावपि तदनापत्तेश्च । भेदप्रतियोगिवृत्तीनान्तत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तानां धर्माणां मध्ये श्रूयमाणत्वस्यैव भेदानुयोगितावच्छेदकत्वमित्यत्र नियामकाभावात् ।

यदप्युक्तम्—देद्य इत्यत्र "दीङः" इत्यनुबन्धनिर्देशान्न युडागमापत्तिः, तदुक्तम्—

शितपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च ।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥

इति । तदप्यसत् । अत्र यङो लोपप्रतियोगित्वेन निर्देशात् तद्भिन्नस्य कार्यं न भवतीत्यर्थप्रतीतेः । निमित्तकोटिप्रविष्टस्य कार्यानन्वयात् । प्रवेशश्च साक्षादन्यथा वेत्यन्यदेतत् ।

अत एव "सुप्तिङन्तम्" इतिसूत्रे कृत्तद्धितेत्यत्र तदन्तग्रहणाभावे "केवलानामेव कृत्तद्धितानां संज्ञापत्त्या भिदित्यादीनां संज्ञा न स्यात्, अधातुरिति निषेधाद् अर्थवत्सूत्राप्रवृत्तेः । नापि क्विबादीनाम्, अश्रूयमाणत्वात्" इत्यनन्तरं कैयटेनोक्तम्—"नापि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति, प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत् कार्यं विधीयते तत् प्रत्ययलोपे भवति, न तु प्रत्ययस्यैव यत् कार्यं तदपि, न ह्यसत् कार्यित्वेन वचनशतेनापि शक्यमाश्रयितुमिति ।

तत्र विधिरत्र निषेध इति परं विशेषः । शितपेत्यादिज्ञापकस्यापि यङ्भिन्नकार्यविषयकत्वात् । तच्च "एकाचः" इत्येकग्रहणं तत्तदंशे तत्तन्निर्देशो वेत्यन्यदेतत् ।

एतेन " दीङः " इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्क्ङित्त्वार्थ इति तत्रत्यहरदत्तोक्तेरत्रत्यतदुक्तिविरोधोद्भावनमप्यपास्तम् । प्रत्ययान्तरसम्बन्धियुडागमवारणार्थतायास्तत्रोक्तत्वात् । यङव्यवमकारमाश्रित्यात्र तदापादनस्याविरुद्धत्वात् ।

नन्वेवमपि यङ्कारमाश्रित्य युडापत्तिरसङ्गतैव,दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्द्धधातुकस्य युटो विधानादस्यापि यङ्कार्यत्वानपायात्, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च इति चेत्, सत्यम् । भवदीयस्य " श्तिपाशपा " इत्यादिवचनोपन्यासस्याप्यसङ्गतितादवस्थ्यात् ।

मिश्राणां त्वयमाशयः—अल्लोपानन्तरं यल्लोप इत्यत्र मानाभावः । लुकः सर्वापेक्षया बलवत्त्वमितिस्वीकारात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सोर्लुगेव, न तु हल्ङ्यादिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुमादिप्रसङ्गादिति सिद्धान्तः ।

न च अच्प्रत्ययस्य यङ्कारेण व्यवधानात्कथं पूर्वं यस्य लुगिति वाच्यम् । निर्देश्यतावच्छेदकयङ्त्वावच्छिन्नापेक्षस्याव्यवधानस्य सत्त्वात् । योगविभागसामर्थ्याच्च यलोपो व्यञ्जनमात्रे पर्यवस्यतीत्यन्यदेतत् । वस्तुगत्या यत्र कार्यविश्रामस्तदपेक्षस्यैवाव्यवधानस्योपादाने तु "क्ङिति च" इतिसूत्रस्थकैयटग्रन्थविरोधात् । स्थानिवद्भूतेनाकारेण व्यवधानात्पश्चादपि कथमिति तुल्यत्वाच्च । श्रुतिकृतमेवाव्यवधानं वचनप्रामाण्यादाश्रीयतइति चेत्, तर्हि यलोपस्य परनिमित्तकत्वं कुतो निर्णीतम् । अचीतिसप्तम्याः सतिसप्तमीत्वेनैवोपपत्तेः । अल्लोपस्य तु स्थानिवद्भावार्थं परनिमित्तकत्वस्वीकार इति वैषम्यम् । प्रयोजनं विनाऽपि परसप्तमीत्वस्वीकारे प्रमाणाभा-

वात् । लोलूयतइत्यादावपि यकारलोपापत्तिवारणार्थमचः सत्तामात्रस्वीकारात् ।

न च तथाऽपि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानं दुर्वारमिति वाच्यम् । "श्नान्नलोपः" इतिसूत्रे क्ङितीत्यनुवृत्तिपक्षे हिनस्तीत्यत्र नलोपो न स्यादित्यापत्तेः सतिसप्तम्या भाष्ये समाधानात् । ननु तत् पूर्वपक्षाभिप्रायवर्णनमात्रम्, परत्वाभिमतसप्तमीस्थलेऽपि सप्तम्या भावलक्षणत्वात्, परत्वार्थकसप्तम्या विशिष्य विध्यभावात् "इको यणचि"इत्यादावपि निर्दिष्टपरिभाषाऽनुपस्थानप्रसङ्गात् । सत्यम् । तथाऽपि विषयसप्तमीत्वस्वीकारात् तत्र तदनुपस्थानस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् । तथा च श्रूयमाणतादशायामेव युडापत्तिः ।

न च तदपेक्षया लोपस्यैव पूर्वं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । ङिदुद्देशेन विहितस्य युडागमस्यानवकाशतया बलवत्त्वात् । दीङः परस्याजादेर्ङित आर्द्धधातुकस्यान्यस्य दुर्लभत्वात् । न च ङिदित्यंश उत्तरार्थ एवेति वाच्यम् । सति सम्भवे केवलोत्तरार्थत्वस्य दुर्वचत्वात् । अत एवाकृतव्यूहपरिभाषाया अपि नावतारः । कार्यिणो निमित्तत्वाभावाच्च ।

नन्वेवं चेक्षिय इत्यादौ गुणोऽपि श्रूयमाणतादशायामेवापाद्यताम्, किं स्थानिवद्भूतमकारमाश्रित्य तदापादनेनेतिचेत्, सत्यम् । सार्वधातुकेत्यादिगुणस्य "क्ङिति च"इति निषेधात्, लघूपधगुणस्य च तमाश्रित्यापादयितुमशक्यत्वात् । तमादायैव लघूपधत्वसम्पत्तेः । अनयोरन्यत्र चरितार्थतया तत्र लोपस्यैव प्राथम्याच्चेति वैषम्यात् ।

प्रकृतमनुसरामः । यत्तु वदन्ति—"यस्य हलः" इति लोपस्य त्वयाऽप्यवयवमात्रप्रतियोगिकत्वं स्वीकृतम् । तत्र यद्यपि

देध्यक इत्यत्र युट् स्यादिति नापादनार्हम्, हलः परत्वाभावेन यलोपानुपपत्त्या देदीयक इति रूपाभ्युपगमात्, सनीस्रसक इत्यादौ नलोपोऽपि सर्वसंमतत्वादेव नापाद्यः, यायायकः, वावायकः, इत्यादावातो लोपोऽपि नापाद्यः। यलोपविरहेणाजादिक्ङिदार्द्धधातुकपरत्वाभावात्, तथाऽपि गमेर्यङन्तात् ण्वुलि जङ्गमक इत्यत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् वृद्ध्यभावो यथा तथा उपधालोपोऽपि स्यात्।

अथात्र "अनङि" इति प्रतिषेधः, तर्हि दरीदृशक इत्यत्र "ऋदृशोऽङि" इति गुणः स्यात्।

अथात्राङ्गवृत्तपरिभाषया "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति वा समाधानम्, तर्हि यङ्लुक्यपि सनीस्रंस इत्यत्र नलोपो याया वावा इत्यादावातो लोपश्च न शङ्क्यः। समाधानस्य तुल्यत्वादिति।

तदपि चिन्त्यम्। "यस्य हलः" इति लोपेऽपि सङ्घातप्रतियोगिकत्वस्यैव स्वीकर्तव्यत्वात्। न च हलः परस्य यस्य लोपः स्यादार्द्धधातुके इत्यस्य "आदेः परस्य" इतिपरिभाषया व्यञ्जनमात्रे व्यवस्थापितत्वात् कथं समुदायलोप इति वाच्यम्। येननाप्राप्तिन्यायेन "यङोऽचि च" इति लोपस्यातोलोपापवादत्वात्तत्रापि तत्र कथमवयवलोप इत्यस्य तुल्यत्वात्। न चोक्तयोगविभागेन निर्वाहः। अत्रापि "अतो लोपः" इत्यस्मादत इत्यनुवर्त्य अकारान्तस्य यस्येतिव्याख्याने विशेषणसामर्थ्याद् "आदेः परस्य" इति न प्रवर्त्ततइति समाधेरुक्तत्वात्। व्यञ्जनाकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा द्वयोर्लोपविधानसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरपि च सुवचत्वात्। यस्येतिसङ्घातग्रहणमितिवामनग्रन्थदर्शनाच्च। बेभिदिता मरीमृजिता इत्येतत्सूत्रोदाहरणतया प्राचीनलेखनस्वारस्याच्च।

प्रकृतनिषेधे इक इत्यनुवृत्त्या पापाचक इत्यत्र "अत उपधायाः" इति वृद्धेर्नायं निषेध इत्युक्तत्वाच्च । यङ्लोपस्य सङ्घातप्रतियोगिकत्वं विना तत्रोक्तवृद्धिप्रसङ्गस्य दुरुपपादत्वात् ।

यत्तु यकाराकारसमुदायान्तर्गतस्यैव यकारस्य लोपो न तु अहर्यीद् अमव्यीदित्यादौ केवलस्यापीति वामनवाक्यव्याख्यानम्, तच्चिन्त्यम् । निर्देशे तादृशत्वस्य वारणीयत्वाभिमतेऽपि सत्त्वात् । लोपप्रवृत्तिवेलायां तथात्वस्य संग्राह्येऽप्यभावात् । तन्मतेऽप्यतोलोपस्य प्रागेवोपगमात् ।

हरदत्तीयतथाव्याख्यानस्य च परकीयव्याख्यानानुवादमात्रतया तत्सम्मतत्वाभावात् । अत एव प्रकाशकारैः "यस्य" इति लोपस्यावयवलोपत्वे यङ्लुकोऽवयवलोपपक्षे हरदत्तोक्तदोषानतिदिश्योपसंहृतम् । तस्मात्सूत्रं स्थापयितुं प्रवृत्तैर्लुकीव लोपेऽपि समुदायनिवृत्तिरेवेष्टव्या । उक्तयुक्तीर्वामनवाक्यं चोपष्टभ्य हरदत्तादिग्रन्थोपमर्दार्थमेव प्रवृत्तत्वादिति ।

तेषां ह्ययमभिप्रायः-हरदत्तांशे ग्रन्थोपमर्दो "यस्य" इति लोपस्यावयवलोपत्वे तात्पर्याभाव इति व्याख्यानम्, उभयत्राप्यवयवलोपवादिनां तु दूषणमेवोपमर्द इति ।

एतेन पापाचक इति यङन्ताण्ण्वुलि वृद्धिर्भाष्यविरुद्धेत्यपास्तम् । एतत्सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यतात्पर्यविरहे "यस्य" इति संघातलोपे अज्झलादेशस्य स्थानिवत्त्वाविरहाद् "अत उपधाया" इति वृद्धेः सुस्थत्वात् । एतन्निषेधस्तु इग्लक्षणत्वाभावान्न प्रवर्त्तत इत्युक्तम् ।

किं च "अचः परस्मिन्" इतिसूत्रेऽनाश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे नपदान्तसूत्रे द्विर्वचनवरेयलोपानां ग्रहणं कर्त्तव्यमिति भाष्ये वक्ष्यते । आश्रीयमाणायां प्रकृताविति

पक्षे हि द्विर्वचनेऽनचीतिपर्युदासेन तत्सदृशस्य हल एवाश्रयणम्, न त्वचः। वरे त्वाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिराश्रितैवाचि क्ङितीति, तत् कथं वरेशब्दग्रहणमापाद्यते इत्याशङ्क्य कैयटेनोक्तम्—

यङ एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येति। अजादौ प्रत्यये परे आकारलोपस्य विधानादत्राप्रसङ्ग एवेति। तथा चात्र कथं तदाश्रय उवङ्, कथं वा सम्भावितस्याप्यतिदेश इत्यत्र भाष्यकारादीनां तात्पर्यम्।

अपि च जङ्गम इत्यादावुपधालोपादीनां ङित्त्वोपजीविनामापादनमुभयेषामप्यनुपपन्नम्। ङकारस्य यङि समुदायानुबन्धत्वात्। अकारमात्रस्य स्थानिवद्भावेऽपि तस्य यङ्रूपताया दुर्लभत्वात्। अत एव रमायै इत्यादौ "वृद्धिरेचि" इत्येव वृद्धिर्न तु "आटश्च" इति दीक्षितैरेवोक्तमित्यवहितैर्विभावनीयमिति दिक्।

क्ङिति च ५।

इग्लक्षणे गुणवृद्धी यं प्रत्ययमाश्रित्य ते तस्य गित्त्वे कित्त्वे ङित्त्वे च सति न स्तः। ककारात्पूर्वं चर्त्वेन गकारस्यापि प्रश्लेषात्।

यत्तु किदादिकं निमित्ततयाऽऽश्रित्य ये प्राप्नुत इति व्याख्यानम्, तच्चिन्त्यम्। निमित्तादिपदान्वयिपदजन्यबोधे प्रकारतया भासमानस्य धर्मस्य निमित्ततााद्यवच्छेदकत्वेन प्रतीतिनियमात्। दण्डः कारणमित्यादौ दण्डत्वादेः कारणतावच्छेदकत्वस्य, घटः कार्यमित्यादौ घटत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वस्य च प्रत्ययात्। अन्यथा तादृशशब्दात्कारणत्वाद्यग्रहापत्तेः। ततश्च कित्त्वाद्यवच्छिन्नकारणतानिरूप्यकार्यत्वस्य गुणवृद्ध्योः

शाब्दविषयत्वे वृत्तेरप्रमाणत्वापत्तेः । तत्र शास्त्रस्यापि तात्पर्ये तु षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पापत्तेरित्यास्तान्तावत् ।

गित् । जिष्णुः । "ग्लाजिस्थश्च" इति ग्स्नुः । कित् । स्तुतः स्तुतवान् । ङित् चिनुतः सुनुतः । "सार्वधातुकमपित्" इति ङित्त्वम् । इग्लक्षणे इति किम् । लैगवायनः । "ओर्गुणः" इति निर्दिष्टस्थानिकत्वात् इक्पदानुपस्थित्या फकः कित्त्वेऽपि तन्निमित्तको गुणो यथा स्यात् । अत एव कामयतइत्यत्र कर्मणिङो ङित्त्वेऽपि तमाश्रित्य "अत उपधायाः" इति वृद्धिर्धात्वकारस्य भवत्येव । आश्रित्येति किम् । छिन्नम् भिन्नम् इत्यादौ लघूपधगुणोऽपि यथा न स्यात् ।

अत्र इक इत्यनुवर्त्तते गुणवृद्धी इति च । तत्र क्ङितीत्यनेन इको विशेषणे क्ङिति परतो य इगित्यर्थे "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इतिपरिभाषोपस्थितौ निर्दिष्टशब्दस्याव्यवहितोच्चारितार्थकतया चितम् स्तुतम् इत्यादौ किदाद्यव्यवहितपूर्ववर्तिन एव इको गुणनिषेधः स्यात्, न तु भिन्नमित्यादौ । दकारेण व्यवहितत्वात् । तस्मात्क्ङितीति गुणवृद्धिविशेषणमेव । ततश्च नेयं परसप्तमी, क्ङिति परे गुणवृद्ध्योरविहितत्वात्, अन्यथा विकल्पापत्तेः, किं तु निमित्ततामात्रे । तच्च इगन्तेऽव्यवधानेन लघूपधे व्यवधानेनेति यथाप्राप्तं गृह्यते । अनवादस्य यथाप्राप्तपरत्वनियमात् । निमित्तत्वमपि सार्वधातुकत्वादिना तत्तद्विधौ श्रूयमाणेन धर्मेण । क्ङिदादौ निषेधसामर्थ्याद्विधिवाक्येषु तदनुल्लेखाच्च । यद्यपि निमित्तत्वं सप्तम्यर्थो विशिष्य नोक्तः, तथाऽपि क्ङिति सति प्राप्ते ये गुणवृद्धी इति सम्बन्धे अर्थात्तत्प्रत्ययस्य निमित्तत्वं पर्यवस्यतीत्याहुः ।

रलो व्युपधाद् इत्यादिना किस्वातिदेशश्चात्र मानम्। अन्यथा व्यवधानेन गुणनिषेधाप्रवृत्तौ तदर्थकित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः।

वस्तुतः क्ङितीत्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रस्थार्द्धधातुकपदेन तिङ्शिद्भिन्नत्वे सति धात्वधिकारोक्तप्रत्ययत्वेन रूपेण तत्समर्पणेऽपि विशिष्टस्यात्र विशेष्यत्वस्वीकारे "सार्वधातुकमपित्" इत्यादीनां व्यर्थत्वापत्त्या सत्यन्तम्परित्यज्य धात्वधिकारोक्तप्रत्ययत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकम् विशिष्टवाचकपदानां सति बाधके विशेष्यमात्रपरत्वस्य लक्षणां विनैव स्वीकारात्। "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः" इत्यत्र श्रुतिशब्दस्य प्रमाणशब्दमात्रपरत्वस्वीकारात्। ततश्च प्रत्ययेनाङ्गस्योपस्थितत्या लघूपधस्याङ्गस्याव्यवधानादुभयत्रापि निषेधसिद्धिः। अङ्गापेक्षस्यैवाव्यवधानस्य स्वीकारात्। इदश्चात्रैव कैयटे स्पष्टम्।

इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते क्ङित्याचि वा इति पूर्वसूत्रे भाष्यम्। संक्रमो गुणवृद्धिप्रतिषेधहेतुभूतः क्ङित्प्रत्ययः। पूर्वाचार्यसङ्केतात्। अजादौ क्ङिति प्रत्यये परे मृजेर्विकल्पेन वृद्धिर्भवतीति तस्यार्थः। मृजन्ति मार्जन्ति।

अत्र हरदत्तः—"यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" इतिपरिभाषयैव सिद्धौ अजादाविति वचनं मुख्याजादिग्रहार्थम्। तेन व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ न भवति। यथा यूयं ममृज त्वया ममृजे इति।

अत्र केचित्। तथाऽपि ममृजेत्यत्र विकल्पो दुर्वारः। "लिटि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य स्थाने विधीयमानोऽकारादेशोऽन्त्यस्य प्राप्नोति। न चैवं विधिवैयर्थ्यम्, थकारोत्तराकारस्य तत्र स्वत एव सत्त्वादिति वाच्यम्। णलादीनां य-

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं असंपूर्णम् (वेदान्तः) २

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १३

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम् — बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) १

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा — संस्कारप्रकाशात्मकः । १०

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचिताटिप्पणीसहिता । २

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः । २

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय १०

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-

तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित-तत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता । २

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणिता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्याख्यव्याख्ययातथासोमनाथकृतया मयुखमालिकया च व्याख्यया समलङ्कृता । ३

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा । श्रीमदुपाध्यायोपनामक श्रीनागेशभट्टविरचिता । श्रीमद्दुर्बलाचार्यविरचितकुञ्जिकाटीका-श्रीमद्बालम्भट्टविरचितकलाटीका-इति टीकाद्वयसवंलिता । ... २

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः । पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचितः । २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, चौखम्बा बनारस सिटी ।